

יעקב לאטס

ההתבוללות באיטליה ודרכי ההתמודדות עמה

יעקב לאטס

ההתבוללות באיטליה ודרכי ההתמודדות עמה

מרכז רפפורט לחקר ההתבוללות
ולחיזוק החינוניות היהודית
אוניברסיטת בראילן - הפקולטה למדעי היהדות

התשס"ה

Yaakov Andrea Lattes
Sull'assimilazione in Italia ed i metodi per affrontarla

פרסום מס' 11 בסדרה
מחקרים וניירות עמדה
של מרכז רפפורט לחקר ההתבוללות ולחיזוק החינוניות היהודית
עורך הסדרה: צבי זוהר

11 in the series

Research and Position Papers of the Rappaport Center

Series Editor: Zvi Zohar

מסת"ב 965-7307-08-2 ISBN

© כל הזכויות שמורות למחבר
ולמרכז רפפורט לחקר ההתבוללות ולחיזוק החינוניות היהודית
הפקולטה למדעי היהדות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

תרגום לאיטלקית: אשר סלה
עריכה: דפנה כהן, איריס אהרון
הביא לדפוס: יעקב חסון
עיצוב העטיפה: סטודיו בן גסנר, ירושלים
נדפס בדפוס "ארט פלוס", ירושלים
התשס"ה

© All Rights Reserved
to the author and

The Rappaport Center for Assimilation Research and Strengthening Jewish Vitality

The Faculty of Jewish Studies

Bar Ilan University, Ramat Gan, Israel

2005

e-mail: rjcenter@mail.biu.ac.il

תוכן העניינים

7	פתיחה
11	א. הקדמה
17	ב. פניה של התופעה
19	1. תודעה והשתייכות
24	2. תפישת הקהילה
28	3. הפיזור הגאוגרפי והקהילות הקטנות
30	4. קבוצות שוליים
39	ג. דרכי ההתמודדות
40	1. המחלקה לסיוע לקהילות (DAC)
42	2. תוכניות הלימודים
48	3. חסידי לובביץ'
53	ד. סיכום ומסקנות
57	רשימת פרסומים

פתיחה

הקהילה היהודית באיטליה קיימת ברציפות מאז ימי האימפריה הרומית, וראשיתה עוד בימי מלכות החשמונאים. אין זו קהילה אשכנזית ולא ספרדית, אלא קהילה בעלת מסורת מפוארת וייחודית משל עצמה. משך כמעט אלפיים שנה התקיימה באיטליה תרבות יהודית עשירה ורב־גונית, תוך אינטראקציה מורכבת ורב־עניין עם הסביבה הלא־יהודית. מאז המאה התשע־עשרה גברו בקרב יהודי איטליה תהליכי טמיעה, וכיום מהווה ההתבוללות אתגר מרכזי לעתיד החיים היהודיים באיטליה. כגודל אתגר זה, כן חשיבות המחקר להבנת שורשיו, לסימון מאפייניו ולהתוויית דרכי התמודדות עמו; אולם נדמה שכמעט אין מחקר בתחום חיוני זה, ועל כן המחקר המוגש בזה לציבור, פרי יוזמה של מרכז רפפורט וד"ר יעקב לאטס, הוא בעל ערך מיוחד. המחבר הוא בעל תואר שני מן האוניברסיטה העברית בירושלים ותואר דוקטור בתולדות ישראל מאוניברסיטת בראילן. עבודת הדוקטור שלו עסקה בחיי היהודים ובמוסדות הקהילה ברומא במאה השבע־עשרה, וכללה את פרסומו של פנקס הקהילה העתיק מאותה תקופה. ד"ר לאטס הוא בוגר בית המדרש לרבנים ברומא ומכון אריאל בירושלים. בעבר שירת בקהילות של פירנצה וונציה, והרצה באוניברסיטת בראילן. כיום הוא מרצה במכללת גראץ בפילדלפיה. מחקריו של ד"ר לאטס עוסקים בהיבטים ההיסטוריים של יהדות איטליה בימי זוהרה בתקופת הרנסנס, ובהיבטים העכשוויים והאקטואליים של חיי הציבור והקהילה.

ד"ר לאטס ביצע וכתב את המחקר הנוכחי כעמית מחקר של מרכז רפפורט בשנים 2003-2004. במסמך זה הוא מתאר את התהליכים הפוקדים את יהדות איטליה, ומדגיש את היעדרה של הכרה מפורשת בהתבוללות כבעיה מרכזית בעיני מנהיגי הקהילה ומוסדותיה. בין השאר, הוא מצביע על ההתעלמות מ"בני קבוצות השוליים שאינם מקיימים קשר כלשהו עם המוסדות היהודיים, ובייחוד עם אותם הצעירים שאינם לומדים במסגרות חינוך יהודיות", ומציע בין השאר לבצע "מיפוי מדויק של כלל האוכלוסייה היהודית החיה במדינה, לא רק של מי שרשום בקהילה, כדי לאתר את היחידים וגם את הקבוצות שהתרחקו מן המסגרות היהודיות. המיפוי ילמד על האנשים שהזהות היהודית שלהם רופפת, אלה המועמדים להתבוללות, כגון מהגרים, יורדים מן הארץ, בני נישואי התערובת, יהודים שגרים באזורים מרוחקים, ועוד". המחבר מגיע למסקנות בדבר הצורך בשינויים בתכני החינוך היהודי, בפרט בגילאי התיכון, ובשינויים בתכנים המוקנים ללומדים בשלושת בתי המדרש להכשרת רבנים. כך למשל הוא מציע כי:

"רב של קהילה, ואפילו תלמיד חכם מן השורה, יידרש לעתים קרובות מאוד להתמודד עם שאלות של זהות יהודית יותר מאשר עם שאלות של איסור והיתר. בלי להפחית מחשיבותה של ההתייחסות ההלכתית להשלכות ההתבוללות, כגון נישואי התערובת, גיור ואפילו שאלות של קבורה בקבר ישראל, נראה כי אפשר להוסיף מקצועות לימוד, כגון פסיכולוגיה או סוציולוגיה, אשר יסייעו למועמד למשרת רבנות בקהילה להתייחס לשאלות ערכיות ולבעיות החברה".

נדמה שחידוש מתודי מעניין מצוי בהצעה של ד"ר לאטס, להפיק תועלת מחקרית ומעשית מהשוואה בין דרכי הפעולה של שתי המסגרות הפועלות כיום לחיזוק הזהות היהודית בקרב בני הקהילה:

"התנועה היהודית היחידה באיטליה, שאינה שייכת לממסד הקהילתי ופועלת פעולה עצמאית על פי תפיסתה היא, היא החסידות של לובביץ'. גם החסידים, אשר השתקעו באיטליה

במרוצת עשרות השנים האחרונות, מתמודדים עם ההתבוללות, אך שיטותיהם בוודאי שונות משיטותיו של הממסד המסורתי. דומה כי ההשוואה בין פעילות שני הגופים הללו, המערכת הממסדית וחסידות לובביץ', על יתרונותיה וחסרונותיה, עשויה להעשיר את ההתבוננות ולהאיר את היתרונות שבכל אחת מן השיטות."

ואכן, הקורא ייוכח שהמחבר הפיק מהשוואה זו תובנות רבות עניין, הרלוונטיות הן עבור יהדות איטליה והן עבור קהילות יהודיות ברחבי העולם, שבקרבתן פועלים חסידי חב"ד.

לבסוף, המחבר מעלה את ההצעה לעשות –

"שימוש בטכניקות מודרניות של שיווק. הכוונה היא לבדיקת ההרכב החברתי של כל קהילה, כדי להצביע על בעלי זיקה יהודית חזקה לעומת בעלי זיקה רופפת, וכדי לגלות את הצרכים הרחניים, ואולי גם החומריים, של כל אחד מהם, ולחפש דרכים לעניין אותו ולחזק את זהותו היהודית... הפעולה צריכה להיות מכוונת לא רק לחיזוק ההיבט הדתי של היהדות, אלא בעיקר לחיזוק הקשר הלאומי והאתני של הפרט לעם היהודי".

נייר עמדה זה, פרי מחקרו של ד"ר לאטס, lattesy@mail.netvision.net.il, מהווה איפה תרומה נכבדה למחשבה אודות המצוי והרצוי ביהדות איטליה של זמננו, ואני משוכנע שהוא יכול לשמש בסיס לדיונים מעמיקים ופוריים אודות עתידה של קהילה יהודית עתיקה ומפוארת זו.

מרכז רפפורט לחקר ההתבוללות ולחיזוק החינוכיות היהודית נוסד באוניברסיטת בר-אילן באביב 2001, ביוזמת רות וברוך רפפורט, שזיהו את ההתבוללות כסכנה הראשונה במעלה לעתיד העם היהודי. הנחת עבודה מרכזית של המרכז היא שההתבוללות אינה תהליך סטיכי אלא תוצאה של החלטות אנושיות. אם בעבר החליטו יהודים להתבולל על מנת להימנע מרדיפות ומסטיגמה, הרי שכיום המצב שונה. כיום ההתבוללות הנה בעיקרה פועל יוצא מכך שבעיני יהודים רבים, טיפוח זיקות יהודיות נראה פחות אטרקטיבי מן החלופות הפתוחות בפניהם

בעולם הלא־יהודי הפלורליסטי שבהווה. הנחה נוספת שלנו היא שנטיית יהודים רבים לחיות בנתק ממסגרות ואורחות חיים ותרבות יהודיים, מקורה, במידה משמעותית, בליקויים ממשיים הקיימים בהיבטים מגוונים של החיים היהודיים בהווה.

מפני שההתבוללות אינה תופעת טבע הכרחית, מסתבר שניתן לא רק לחקור את היבטיה וגילוייה השונים ולהצביע על שורשיהם, אלא אף להציע דרכי התמודדות לשם חיזוק החיוניות של העם היהודי בזמננו. מחקר מקורי ורבי־עניין זה של ד"ר לאטס, מהווה אפוא נדבך נוסף בפעילות המגוונת של המרכז.

* * *

אני מבקש בזאת לברך מקרב לב את ד"ר יעקב לאטס על הופעת מחקר מקורי זה, ולהודות לכל אלו אשר פעלו במסירות ובמיומנות כדי לאפשר הוצאת פרסום זה באופן הראוי: גב' איריס אהרן, הרכזת האדמיניסטרטיבית של מרכז רפפורט, שסייעה בעריכת הנוסח העברי; גב' דפנה כהן, שהשקיעה מעתותיה בפעילות העריכה; ד"ר אשר סלה, שתרגם את המחקר לשפה האיטלקית; מר בן גסנר וחברי הצוות של משרד עיצוב "בן גסנר" בירושלים, שעיצבו את הכריכה; מר יעקב חסון, שקיבל על עצמו את מלאכת המחשבת של ההבאה לדפוס; והצוות המסור של "דפוס ארט פלוס" בירושלים, שם בוצעה עבודת הדפוס. הופעת מחקר זה, האחד־עשר בסדרת הפרסומים של מרכז רפפורט, מהווה הזדמנות מתאימה לשוב ולהודות, בשמי ובשם אוניברסיטת בר־אילן, לבני הזוג רות וברוך רפפורט, שניהם דוקטורים לשם כבוד של האוניברסיטה, על דאגתם הכנה לעתיד העם היהודי, שבאה לידי ביטוי בהחלטתם להקים את המרכז ובתמיכתם הנדיבה בפעילותו. בזכותם נפתח פתח לעתיד טוב יותר לעם היהודי כולו. מי יתן וידעו בצוותא עוד שנים רבות של בריאות, אושר, וחיים רבי עניין ומעש.

צבי זוהר

ראש מרכז רפפורט

לחקר ההתבוללות ולחיזוק החיוניות היהודית

א. הקדמה

התיישבות היהודים באיטליה החלה כידוע עוד בימי החשמונאים, נמשכה מהתקופה הרומית למעלה מאלפיים שנה ללא הפסקה, ונחשבת אפוא לגלות העתיקה ביותר על אדמת אירופה, שניה רק לגלות בבל. חכמים רבים, רבנים ולמדנים יצאו מקרב קהילה זו, ועל כך גאוותם של התושבים, יהודים ונוצרים כאחד. בתקופה ארוכה זו פיתחו יהודי איטליה מעין תרבות עצמאית בזעיר אנפין, המורכבת מיצירה מקומית ענפה וקליטה סלקטיבית של יסודות זרים, שנתקבלו מתוך בחירה או הוכתבו מבחוץ.¹ ואולם דמותו של היהודי המודרני החלה להתגבש ככל הנראה בימי האמנסיפציה ונפילת החומות, החומות ממש והחומות החברתיות, של הגטאות.² באותם הימים החלו היהודים לקבל זכויות אזרחיות בדומה לשאר התושבים, ונפתחה לפניהם האפשרות להשתלב

1 תהליך מעניין זה של אקולטורציה, דהיינו קליטה של תרבות מבחוץ באופן סלקטיבי, איננו זהה להתבוללות כלל, אם כי הגבולות ביניהם נראים מטושטשים. על כך ראה הספר שיצא לאור לאחרונה: K. Stow, *Theater of Acculturation. The Roman Ghetto in the 16th Century*, Northampton, Mass., 2001; וגם את הביקורת על הספר: Y. A. Lattes, 'K. Stow, Theater of Acculturation', *Zakhor* (forthcoming).
2 הספרות על היהודים בימי האמנסיפציה, ובעקבותיה עזיבת המסורת, היא כמובן רחבה. לתיאור כללי של הדברים ראה: A. Milano, *Storia degli ebrei in Italia*, Torino, 1963, pp. 338-419; לסיכום הנושא וביבליוגרפיה ענפה: G. Luzzatto, *Il prezzo dell'eguaglianza*, Milano, 1996, pp. 113-185.

בחברה הכללית, אף כי בתמורה לכך נדרשו בדרך כלל לוותר על סימני זהות מיוחדים.³ הקהילות היהודיות באיטליה עברו תהליך מעט שונה מקהילות אחרות, שונה למשל מהקהילות בגרמניה. גם אם התנהלו בהן ויכוחים על שינויים רצויים ביהדות, לא התפתחה בהן תנועת רפורמה, כמו זו שהביאה במקומות אחרים להתפלגות לארמים, ובכך שמרו על הגדרתן הרשמית כקהילות אורתודוקסיות. רוב היהודים, שביקשו להנות מפירות החיים האזרחיים שנפתחו לפניהם, זנחו את הסימנים החיצוניים של זהות תרבותית מיוחדת, ובכך החל תהליך של חילון. כתוצאה מכך, הן שמירת המצוות והן הזיקה למסורת תרבותית ייחודית הפכו, בתהליך אטי, לנחלת מעטים בלבד, ולרוב היהודים נותרה היהדות לא יותר מאשר תווית חיצונית בלבד, כמעט ללא תוכן של ממש.⁴ ואולם דווקא כאשר תהליך זה של הטמעה והתבוללות הגיע לשיאו, חוו יהודי איטליה בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים חוויות קשות, בדמותה של הדיקטטורה הפשיסטית, אשר הוציאה אותם מבתי הספר ומן התפקידים הציבוריים במשרדי הממשלה, ובצורה זו הזכירה גם למי שהספיק לשכוח את השתייכותו הלאומית והדתית. בתקופתו של מוסוליני הושפלו היהודים עד עפר, ורשמיה של חווייה זו ניכרים היטב גם היום. יהדות זו, שמונה היום בערך 25,000 נפש רשומים ב-21 קהילות שונות הפזורות ברחבי המדינה, מוגדרת כאורתודוקסית, על אף שבפועל, שמירת המצוות היא נחלת מעטים בלבד.

על קיומה של תופעת ההתבוללות באיטליה נדמה כי אין עוררין. יתרה מזו, הסטטיסטיקות מוכיחות את התפשטותה. אולם דומה כי הציבור היהודי לא תמיד מודע לבעיה, ובמיוחד לא תמיד נכון להתמודד עמה. לעתים אף נדמה כי הדיון בתופעות מסוגה של ההתבוללות איננו 'פוליטיקליקורקט'. זאת מכיוון שהשאיפה להימנע מהתבוללות נתפסת אצל רבים כשאיפה להנצחת השוני וההבדלים החברתיים, כרצון

3 מילאנו, לעיל הערה 2, עמ' 370-382.

4 מילאנו, לעיל הערה 2, עמ' 371; L. Fiorentino, *L'ebreo senza qualità*, Genova, 1989, p. 75.

להסתגרות מפני הסביבה ואפילו כהתנגדות לקידמה ולגלובליזציה. יתרה מזו, הדרשה לשמור על זהות יהודית מיוחדת נתפסת לעתים קרובות כניסיון להחזרה בתשובה, ולא דווקא כשמירה על צביון תרבותי או לאומי. על סמך ההרגשה האישית וגם על סמך העיון במקורות שונים, אלה העוסקים באקטואליה או באידאולוגיה ואלה העוסקים בחינוך יהודי ברמות השונות, מתקבל הרושם כי בשנים האחרונות לא נערך דיון ציבורי של ממש בתופעת ההתבוללות ובמהותה של הזהות המיוחדת של יהודי איטליה. סקירה מקיפה של פעולות הממסד, הן הרבני הן הפוליטי, סקירת הפרסומים הרבים ומעקב אחר אמצעי התקשורת היהודיים מראים בבירור, כי אמנם בשנים האחרונות לא התעורר דיון ציבורי מעמיק על אחת הבעיות המרכזיות של העולם היהודי.⁵ מכאן שגם לא נעשו, ככל הנראה, ניסיונות של ממש לקבוע מדיניות ברורה למאבק בתופעה, וגם כאשר במסגרת זו או אחרת נדונה שאלת הזהות היהודית, ניכרת התעלמות מן הבעיה. הדוגמאות לכך רבות, ואנחנו נתייחס לכמה מקרים המייצגים רמות שונות ומקורות שונים. איחוד הקהילות היהודיות, ארגון הגג של כל יהודי איטליה, משדר תוכנית דרשבויעת מטעמו בטלוויזיה הממלכתית האיטלקית. התוכנית נקראת "Sorgente di vita" ("מקור חיים"), והיא נועדה להציג לפני הציבור האיטלקי הרחב, לאו דווקא היהודי, מגוון מושגים ביהדות, כגון חגים, היסטוריה של עם ישראל ועוד. רק לעתים רחוקות דנה התוכנית גם בהיבטיה של הזהות היהודית, וגם אז ללא התייחסות לתופעת ההתבוללות. לדוגמא, ביום ה־9 ביוני 1996 שודרה תוכנית בת 40 דקות שכותרתה "היהודים של שנת 2000". במסגרתה נשאלו שאלות הקשורות לזהות יהודית, כגון: האם לגלות יש עתיד, האם יש לשמור מצוות, מה טיב היחסים בין דתיים לחילוניים ומה מקומה של מדינת ישראל

5 ראה על כך הניתוח של נשיא איחוד הקהילות לוצאטו במאמר: A. Luzzatto, 'Autocoscienza e identità ebraica', in: *Storia d'Italia*, vol. 11, Gli ebrei in Italia, Torino, 1997, p. 1885. בשנות השבעים והשמונים דנו בנושאים כגון אלו בתנועת הצעירים היהודיים באיטליה. מקצת המסקנות פרסם פיורנטינו בספרו המצוטט בהערה הקודמת.

כמרכיב בזהות של יהודי הגולה. התוכנית ביקשה להציג לפני הציבור הרחב צורות שונות של חיים יהודיים ואת מגוון הדעות בתוך הקהילה היהודית. אולם הצד השני של המטבע, תופעת ההתבוללות, כאמור לא צוין כלל. מן הצד האחר, דהיינו במישור המדעי ולא הפופולרי, נמצא כתב העת הרשמי של איחוד הקהילות, *La Rassegna Mensile di Israel*, שהוא במה מכובדת למחקרים בנושאים יהודיים וגם לדיונים אקטואליים. גם בכתב עת זה לא זכתה תופעת ההתבוללות להתייחסות הולמת, אף לא כאשר בשנת 1990 הוקדשה חוברת שלמה לנושא "דמותו של היהודי באיטליה בשנות השמונים".⁶ זאת ועוד, בשנת 1994, בקונגרס שסיכם את פעילות הנהלת איחוד הקהילות, הונחה על השולחן השאלה המכרעת: אמנם האיחוד משקיע כוחות, וללא ספק רמתם של הפעילים גבוהה ומכובדת, מדוע אפוא התוצאות לא מספקות?⁷ אלא שהתשובות שניתנו נגעו לעניינים טכניים וארגוניים בלבד ולא למהות. והנה עוד דוגמא הלקוחה מן העיתון "שלום", היוצא ברומא מדי חודש ומופץ ברחבי המדינה, ועל כן משמש במה מרכזית ליהודי איטליה: בשנת 2000 פרסם העיתון דיון על עתיד הקהילה ובית הספר שלה, אלא שמוקד העניין היה ההיבט הכלכלי.⁸ לכן אין להתפלא שבשיחה עם אחד האישים הבולטים ביותר ביהדות איטליה, בה סיפרתי לו על כוונתי לחקור את תופעת ההתבוללות באיטליה בשנים האחרונות, הוא שאל אותי, ספק בבדיחות הדעת ספק בציניות: "מדוע? יש התבוללות באיטליה?". דומה כי מעבר להלצה הברורה, משתקפת מציאות של ממש, המצביעה על נטייה להדחיק את הבעיה.

אולם השאלה שראוי לשאול איננה מדוע קיימת תופעה של התבוללות או של התרחקות מן התרבות היהודית ומן הזיקה לעם ישראל. זו בוודאי שאלה מרתקת בפני עצמה, אך מקומה במסגרות אחרות. השאלה שחייבת להישאל היא: מה ניתן לעשות במצב הנתון

La Rassegna Mensile di Israel, 56, 3 (1990) 6

Unione delle comunità ebraiche italiane, *Il Congresso, Relazione del consiglio*, 7
(להלן ד"ח מס' 2). Roma, 1994, p. 62

Shalom, 2 (febbraio 2000), inserto 'comunità', pp. I-V 8

כדי להיאבק בתופעה עצמה?⁹ עם זאת, יש להבחין בין חיזוק הזהות היהודית והזיקה של היהודי כלפי עמו ובין החזרה בתשובה, כאשר הדיון בנושא ההתבוללות מן הראוי שיוביל, לכל הפחות, למניעת ההתרחקות של היהודי מעמו ומתרבותו.¹⁰

מחקר זה מתמקד בעשרים השנים האחרונות, דהיינו מתחילת שנות השמונים של המאה העשרים ועד היום. מטרתו העיקרית היא לתהות על קנקנה של התופעה ולנסות להעלות אותה על סדר היום של השיח האינטלקטואלי והחברתי היהודי, ואין בו שום יומרה למצות את הנושא. בעצם העלאת הנושא לדיון טמון עוד יתרון, והוא האפשרות להשוות בין השיטות הננקטות בקרב קהילות שונות בעולם המתמודדות עם אותה התופעה, וללמוד מניסיונם של האחרים. לשם כך, יש מקום למחקרים השוואתיים על נושא ההתבוללות בקרב תפוצות ישראל השונות. המחקר מבקש להציב גם כמה שאלות לדיון: האם יש מקום לדיון ציבורי באיטליה על בעיית ההתבוללות? מהו אותו מכנה משותף שיכול לאחד את שורות העם ואולי גם למשוך את הרחוקים ביותר? ואם אכן יש בעיה, מה נעשה עד עכשיו, והאם המאמצים שהושקעו הועילו? מי אמור לטפל בתופעה הזו? ובמיוחד, מה ניתן לעשות כדי להתמודד עמה? זאת ועוד: האם לא נדרשת הכנה מיוחדת של העוסקים במלאכה הציבורית, כגון רבנים, מורים ומחנכים, וגם ראשי ציבור בכלל, כדי שילחמו בתופעה? בשאלות אלו נעסוק בחיבור זה.¹¹

המקורות הכתובים המשמשים בסיס למחקר הם אמצעי הביטוי של הנהלת הקהילות ושל השיח הציבורי היהודי. החשובים מביניהם

9 ראה את דבריו החריפים של פרופסור ליבמן המנוח במאמרו הידוע: Ch. Liebman, 'The Training of American Rabbis', *American Jewish Year Book 1968*, New York, 1969, pp. 109–110.

10 ראה למשל על הגישות לחיזוק התודעה היהודית בארצות הברית אצל: A. Ferziger, *Training American Orthodox Rabbis to Play a Role in confronting Assimilation*, Ramat Gan, 2003, p. 51.

11 כדבריו של ד"ר איחוד הקהילות האחרון, הקובע כי "במסגרת היהדות יש קשר מיוחד בין הגות לערכים, בין מסורת לחידוש, בין היסטוריה לזהות. חייבים להתמיד בחיפוש ובמחקר כדי לשרוד מבחינה תרבותית". ראה בתוך: *Unione delle comunità ebraiche italiane, IV Congresso, Relazione del consiglio*, Roma, 2002, p. 42 (להלן ד"ר מס' 4).

הם ספרי הדין־וחשבון של איחוד הקהילות, המוגשים מדי ארבע שנים לחברי קונגרס המוסד המתאספים לבחור הנהלה חדשה, אשר מתארים ומסכמים את הפעילות שנעשתה במשך הקדנציה החולפת. מסמכים אלה מציגים תמונה רחבה ביותר של החיים היהודיים באיטליה, ועל כך חשיבותם. מקור חשוב אחר המכיל מידע רב הוא העיתונות היהודית, הכוללת שלוש במות מרכזיות: העיתון "שלום", שאמנם יוצא לאור ברומא, אבל מופץ בכל רחבי איטליה; ביטאון הקהילה היהודית של מילאנו; וכן עיתון "הקהילה" היוצא לאור במסגרת הקהילה של טורינו. כמו כן, אפשר למצוא עניין גם בתוכניות הטלוויזיה "Sorgente di vita", המשודרות מטעם איחוד הקהילות היהודיות מדי שבועיים בערוץ הטלוויזיה האיטלקית הממלכתית. חומר רלוונטי אחר הוא תוכניות הלימודים, הן של בתי הספר היהודיים הן של בתי המדרש המכשירים את פרחי הרבנים. ולבסוף נוסף לרשימת המקורות גם את ניסיונו האישי של המחבר, היכרותו עם השטח ושיחותיו עם כמה מן האישים הנוגעים בדבר.

בסוף המחקר יסוכמו המסקנות העולות ממנו, ויוגשו גם כמה הצעות אופרטיביות. הפתרונות שמחקר זה יכול להציע, כרגיל במחקרים אקדמיים, אין להם שום יומרה של בלעדיות, וללא ספק ניתן לחלוק עליהם. אבל אם כך, אם אכן יצליח מחקר זה לעורר ויכוח, הרי ישג בזאת את מטרתו הראשונית. מובן גם שאין כאן כל כוונה לבקר מוסד כלשהו או אישיות כלשהי, אם כי ייתכן שהגישה ההשוואתית תאיר את נקודות התורפה של מערכת מסוימת לעומת מערכות אחרות. לסיום, מן הראוי להודות לכל מי שסייע במהלך המחקר: לד"ר צבי זוהר, מנהל מרכז רפפורט, שביזמתו ובתמיכתו נעשה המחקר; לרב הראשי של רומא, ד"ר ריקרדו די־סיני, שהתפנה מעיסוקיו הרבים כדי לשוחח עמי; לד"ר אלברטו לוי, מזכיר איחוד הקהילות היהודיות באיטליה, שבאדיבותו המציא לי את דוחות המוסד; לד"ר עמנואל אסכרלי, האחראי מטעם איחוד הקהילות על תוכניות הטלוויזיה "Sorgente di vita"; ולרבים אחרים שקצרה היריעה מהזכירם.

ב. פניה של התופעה

לכאורה, קיומה של התופעה ידוע לכל: לחוקרים, ליהודים מן השורה וגם לראשי הקהילות. מדד מסוים לממדיה של התופעה יכול להתקבל מן הנתון הסטטיסטי הפשוט ביותר על מספר הנפשות הרשומות בקהילה.¹² ובכן, מספר היהודים הרשומים בכל קהילות איטליה ירד במרוצת חמש השנים 1995-2001 בכאחוז אחד מדי שנה, מ־26,706 שהיו רשומים בשנת 1995, ל־25,143 נפשות בשנת 2001.¹³ ועוד נתון: מספר הבוחרים הרשומים בכל קהילות איטליה, דהיינו בני 18 ומעלה, ירד מ־22,086 נפש בשנת 1990 ל־20,741 בשנת 1998. במרוצת שמונה שנים פחתה אפוא האוכלוסייה היהודית ב־6 אחוזים בקירוב.¹⁴ הדו"ח

12 מחקר זה לא נועד לעסוק בסטטיסטיקה או בדמוגרפיה, אלא רק להעלות לדיון את בעיית ההתבוללות. אין כאן מקום אפוא להרחיב בנתונים דמוגרפיים שאפשר למצוא בקלות בספרות המקצועית הענפה. ראה סיכום העניין אצל: S. Della Pergola, 'La popolazione ebraica in Italia nel contesto ebraico globale', in: *Storia d'Italia*, 11: Gli ebrei in Italia, Torino, 1997, pp. 896-936; S. Della Pergola, 'World Jewish Population, 2002', *American Jewish Yearbook*, 102 (2002), pp. 620-631.

13 דו"ח מס' 4, נספח, עמ' 162 ואילך. לאחרונה נערך מחקר דמוגרפי על יהודי רומא בלבד, בחסות האוניברסיטאות של רומא ושל ירושלים, וממצאיו הצביעו על ירידה של 0.2% לשנה. ראה הדיווח על כך בעיתון "שלום": *Shalom*, 3 (marzo 2003), inserto 'comunità', p. V.

14 Unione delle comunità ebraiche italiane, *III Congresso, relazione del consiglio*, 14 (להלן דו"ח מס' 3). Roma, 1998, p. 82.

של הנהלת איחוד הקהילות קובע שתי סיבות לתופעה: ירידה בילודה והתבוללות.¹⁵ אבל יש כמובן גם סימנים אחרים המצביעים על קיומה של התופעה. ובכן, במחקר סוציודמוגרפי על יהודי רומא, שפורסם בשנת 2001, התבקשו הנשאלים להביע את עמדתם בעניין נישואים מעורבים: התוצאות הראו כי 62% מן הנסקרים לא ראו את התופעה בשלילה, לעומת 32% שהביעו עמדה שוללת.¹⁶

כדי לנתח את תופעת ההתבוללות ולהציע פתרונות, צריך כאמור לתהות על קנקנה ולעמוד על הגורמים לה. תוצאותיה של ההתבוללות באות לידי ביטוי למשל בנישואים מעורבים, בזוגות מעורבים ובבעיית הגיור של ילדיהם.¹⁷ בעניינים אלה מטפלים בתי הדין הרבניים, ואין כאן המקום להרחיב את הדיון בהם. ואולם אם נרצה להתמודד עם התופעה, לא די לתת תרופות לאחר התפרצותה, אלא יש להיות מודעים לשורשיה ולהתמודד עם כל אחד מהם בנפרד. הגורמים בוודאי רבים

15 דו"ח מס' 3, עמ' 83.

16 המחקר נעשה במכון לדמוגרפיה של אוניברסיטת רומא, וסקירה קצרה על הממצאים פורסמה בעיתון "שלוש", 'comunità', inserto *Shalom*, 6 (giugno 2001), p. VII. אולם נתונים אלה אינם חדשים, ומאשרים את הממצאים של מחקר קודם של דלה־פרגולה עצמו מתחילת שנות השבעים. גם אז 60% בקירוב מן הנשאלים היהודים הביעו עמדה לא־שלילית כלפי נישואי תערובת. ראה על כך: S. Della Pergola, 'Matrimoni ebraici e matrimoni misti nella comunità di Roma, 1926-1975', in: E. Toaff (a cura di), *Annuario di studi ebraici, 1975-1976*, Roma, 1977, pp. 127-128.

17 עניין זה ראוי לדיון, מכיוון שדווקא נושא הזוגות המעורבים וגיורם של ילדים שנולדו לאב יהודי עורר בשנים האחרונות ויכוח ציבורי רחב באיטליה. באוקטובר 1997 הוציאה מועצת רבני איטליה מסמך שקבע מדיניות חדשה בנושא הגיור, אשר הקשיחה את התנאים לקבלת הגֵר בכלל ישראל והקפידה הרבה יותר על שמירת מצוות. שינוי זה עורר תגובות חריפות בציבור היהודי, במיוחד מצד משפחות בנות כמה ילדים, שהיו עלולות לסבול מן המציאות החדשה, כאשר הילדים הגדולים עברו תהליך גיור בעוד הצעירים יותר עדיין לא, והמשפחה עלולה היתה להישאר חצויה. הנושא נדון בעיתונות הכתובה, ואף הוקדשו לו כמה תוכניות של "Sorgente di Vita" בטלוויזיה. נושא זה נדון גם במסגרת הנהלת איחוד הקהילות, שנקט עמדה בעד שימור מקומה של היהדות האיטלקית בתוך האורתודוקסיה, ובמקביל ביקש שלא להזניח את הילדים מאם לא יהודייה ולדאוג לחינוכם כדי שלא יתבוללו (דו"ח מס' 3, עמ' 22). בעקבות החלטה זו של הרבנות על החמרה במדיניות הגיור, צצו גם שאלות בסיסיות על מהות הזהות היהודית, גם אם לא נדונו לעומקן.

ושונים. ראוי לחלקם לפחות לשני סוגים: הגורמים העיוניים, הפילוסופיים, ההיסטוריים והאידיאולוגיים, הבאים לידי ביטוי בתפיסת הזהות העצמית של יהודי איטליה, וגורמים אחרים הקשורים לבעיות מבניות ואובייקטיביות, למשל פיזורם של היהודים בקהילות מזעריות. לחלק מן ההיבטים ניתן אולי להציע פתרונות, ואילו לאחרים, שלא ניתן לפתור, יש למצוא דרכים עוקפות. נראה אפוא כי התמקדות בהיבטים המוחשיים יותר של תופעת ההתבוללות, כגון בתוכניות הלימודים של בתי הספר היהודיים, ללא עיון ברקע ההיסטורי וההגותי, עלולה לצייר תמונה חלקית בלבד של הבעיה. הבה נסקור כאן בקצרה את ההיבטים השונים.

1. תודעה והשתייכות

אחד ההיבטים החשובים ביותר של תופעת ההתבוללות הוא זה הנובע מן התודעה הסובייקטיבית ומהרגשת ההשתייכות לקבוצה אתנית או חברתית. תודעה זו והרגשה זו, הצומחות על רקע של אידיאולוגיה ושל היסטוריה, הן מן הגורמים שיכריעו בבוא הזמן את החלטתו של היהודי אם להינשא לבת זוג יהודייה או לבת זוג שאינה יהודייה, ואם לבקש להיקבר בקבר ישראל או לא להביע שאיפה כזו.¹⁸ הרגשת ההשתייכות לעם היהודי, כמו לכל קבוצה אנושית אחרת, נבנית על תשתית של מכנה משותף, ההופך לזהות קולקטיבית והמאחד את היהודים ומבדיל אותם משאר האנשים.¹⁹ מכנה משותף זה מורכב מאלמנטים רבים, מקצתם רוחניים או תודעתיים, כגון שפה משותפת, חינוך משותף, עבר היסטוריה משותפים, אמונה משותפת, זיקה לארץ וחוויות דתיות

18 אחת התוצאות, או שמה אחד הגורמים, של תופעת ההתבוללות היא בעיית נישואי התערובת. נתונים על נישואי התערובת באיטליה פורסמו בהדמנויות שונות, בעיקר על ידי דלה־פרגולה במחקרים רבים. ראה בין היתר: S. Della Pergola, *Jewish and mixed Marriages in Milan 1901–1968*, Jerusalem, 1972, p. 35 ff. לעיל הערה 16, עמ' 121–143.

19 עיין במאמרו של עמוס לוצאטו, נשיא איחוד הקהילות האיטלקיות, ובו הוא מצטט: "ההבחנה האתנית היא בעיקר זו שמגדירה את הקבוצה, הרבה יותר מן התוכן התרבותי שהיא מביעה", לוצאטו, לעיל הערה 5, עמ' 1833.

משותפות, ומקצתם מוחשיים יותר, למשל לבוש ייחודי כדוגמת כיסוי הראש, אוכל מיוחד כמו האוכל הכשר, מגורים בשכונה מסוימת וכיוצא באלה.²⁰ באמצעות אלמנטים אלה יכול כל יהודי לבטא את השתייכותו לעם ישראל, לתרבותו או למסורתו, וככל שמרכיבי זהות אלה יהיו רבים יותר, מורגשים ומודגשים יותר, כן תהיה זיקתו לעם היהודי חזקה יותר, וסכנת ההתבוללות תהיה פחותה יותר. דוגמא קלאסית לסימן חיצוני של הזדהות, היא צעיף צבוע בצבעי קבוצת הכדורגל שמניפים אוהדיה, המבטאים בצורה זו את זיקתם לקבוצה. מכאן שכדי לחזק את הזיקה של הפרט לקבוצה היהודית, יש להגדיל את מספר המרכיבים של הזהות היהודית ולמצוא נושאים שיעוררו רגשי הזדהות.²¹

השאלה הנשאלת אפוא היא, אילו מרכיבים משמשים בסיס לזהות של יהודי איטליה היום? או במילותיו של א' שגיא, מהי "ליבת הזהות המשקפת את נקודת המוצא הראשונית, ההיסטורית-תרבותית-חברתית, שבתוכה מוצאים עצמם יחידים או קבוצות"?²² מתוך עיון ראשוני בעיתונות היהודית היוצאת לאור באיטליה נראה, כי אפשר למפות כמה מן האלמנטים המשמשים ביטוי לקשר זה. ובכן, הנושאים הכמעט קבועים בשיח הציבורי היהודי הם שלושה: מדינת ישראל, זיכרון השואה והאנטישמיות.²³ הנושא שבעבר שימש כדבק של הזהות היהודית

20 לכל אחד מן המרכיבים האלה יש כמובן רקע היסטורי, חברתי ותרבותי רחב מאוד. תפיסה זו מבוססת בדרך כלל על הגישה הקונסטרוקציוניסטית של הזהות, והיא שונה בתכלית מן הגישה האקזיסטנציאליסטית. ראה דיון רחב על כך אצל א' שגיא, **ביקורת שיח הזהות היהודי**, רמת-גן, 2002, עמ' 22 ואילך.

21 נקודה זו חשובה מאוד, שכן כפי שעוד נציין להלן, בשיטה זו משתמשים למשל חסידי לובביץ' הפעילים באיטליה, המדגישים את החוויה החברתית המשותפת: ריקוד, שתיית משקה, הדלקת חנוכייה בכיכר המרכזית בעיר וכו'.

22 שגיא, לעיל הערה 20, עמ' 48.

23 ראה למשל הדו"ח האחרון שהוגש לקונגרס איחוד הקהילות בשנת 2002, ממנו עולה בבירור כי מרכיב ההזדהות הראשון הוא ישראל והשני הוא האנטישמיות (דו"ח מס' 4, עמ' 5). וראה גם פיורנטינו, לעיל הערה 4, עמ' 30-40. על ההבחנה בין זהות לאיחוי, דהיינו בין הגורמים הפנימיים לחיצוניים, המעצבים את תודעת הזהות ראה שגיא, לעיל הערה 20, עמ' 13-14.

וּפְמַכְנָה מְשׁוּתָף לְבְנֵי הַתְּפֻצוֹת הַשּׁוֹנוֹת, דִּהְיִינוּ שְׁמִירַת הַמְּצוּוֹת בְּמוֹבֵן הַקְּלָאֲסִי, תּוֹפֵס כֻּלָּ הַנְּרָאָה מִקּוֹם שׁוֹלֵי בִּלְבַד.²⁴

אולם גם שלושת הנושאים הללו, ביחד או לחוד, נוגעים כנראה לקבוצה מצומצמת של יהודים. וכשם ששואלים מדוע המסורת היהודית אינה מעוררת עניין אצל היהודים, כך יש לשאול: איזה אחוז מן היהודים מרגיש זיקה כלשהי כלפי מדינת ישראל?²⁵ או אצל כמה יהודים, בייחוד הצעירים, מעוררת השואה רגשי הזדהות עם גורל העם? ולבסוף השאלה המכרעת: האם תחושת השתייכות ליהדות היא רק תוצאה של האנטישמיות, כלומר של הגדרה חיצונית מטעמה של החברה הסובבת? גם זיכרון השואה, שלכאורה הוא נחלת יהודים רבים, ייתכן שבפועל אינו נוגע אלא לאחוז מסוים של אנשים. מובן מאליו שכאשר אין עוד אלמנטים המקשרים את היהודי הבודד לכלל האומה העברית, תהיה זהותו ריקה מתוכן, ואיש זה יהיה טרף קל להתבוללות. עם זאת ראוי לציין, כי בשנים האחרונות נעשה מאמץ על ידי ראשי איחוד הקהילות היהודיות, לטפח ולהעמיק את לימוד השפה העברית והשימוש בה.²⁶ למותר לציין כי השפה העברית איננה רק שפת דיבור, אלא היא אחד

24 סקר מקיף של אמצעי התקשורת היהודיים היה יכול להעניק פרספקטיבה מעניינת על הנושאים העומדים במרכזו של השיח הציבורי. סקירה שאינה מתיימרת להיות מדגם מייצג מראה, כי הנושאים המושכים יותר עניין ותשומת לב בקרב העיתונות היהודית באיטליה הם בראש ובראשונה מדינת ישראל, האנטישמיות והשואה, ורק לאחר מכן יהדות העולם ולבסוף גם ענייניה הפנימיים של הקהילה המקומית. ישנן לדוגמה קבוצות של יהודים, אשר נקטו בזמנן במופגן עמדה פוליטית אנטי-ישראלית. לעומת זאת, בעניין ההתייחסות אל מדינת ישראל כמוקד של השתקפות עצמית, ראה בדו"ח מס' 4, עמ' 4-5. ראה גם את הניתוח של לוצאטו במאמרו, לעיל הערה 5, עמ' 1884.

26 ראה דו"ח מס' 4, עמ' 49-50. עם זאת, דווקא השימוש בשפה העברית הוא מבחינתנו חרב פיפיות. אמנם מצד אחד, העברית אכן משמשת בסיס היסטורי להתקשרות בין התפוצות השונות של האומה היהודית, אבל מצד שני, שימוש זה עלול להרתיע את מי שאינו דובר את השפה. רגש זה של רתיעה מפני העברית ניכר היטב בבתי הכנסת, כאשר יהודים רבים הבאים לשם לא מצליחים לעקוב אחרי התפילות, ועקב כך מגלים חוסר עניין ושיעמום. לא בכדי יש זרמים ביהדות, בעיקר בארצות הברית, אשר הנהיגו את שפת המקום בתפילות דווקא כדי למשוך את ציבור הרחוקים.

האלמנטים החשובים ביותר במטען הזהות היהודית, ומשמשת אמצעי קשר בין יהודי התפוצות. לכן ניכר כאן ניסיון לחפש מכנה משותף כלשהו, שיוכל לאחד את כל המרכיבים של העם היהודי לקבוצה אחת. בכל זאת יש לזכור שבעידן הגלובליזציה, יש נטייה דווקא לטשטש את הסממנים הייחודיים של הקבוצות האתניות והלאומיות, לעומת תפוצתה של השפה האנגלית בעולם כולו, וכך פוחתת האטרקטיביות של השפות הייחודיות. אין להתפלא אפוא שבתקופה זו ממש, גוברת רתיעתם של יהודים רבים מהשקעת מאמצים בלימוד העברית, שאיננה בעיניהם "שימושית כל כך", ועל אחת כמה וכמה רתיעתם של הנערים הלומדים בבתי הספר, הפונים למוריהם בשאלה הקנטרנית: "כמה אנשים כבר מדברים עברית?".

האנטישמיות היא עוד גורם ששימש מאז ומתמיד אמצעי להגדרת הזהות וההשתייכות הלאומית, ואולי לא פחות מכך שימש המאבק בה מכשיר בידי היהודים להגדרה עצמית. נראה כי המאבק באנטישמיות ממלא בתוכן את הזהות העצמית של יהודים רבים, המוטרדים יותר מ"מה האחרים אומרים עלינו" מאשר מן העיסוק בבחינה עצמית, "מי אנחנו ומה אנחנו רוצים".²⁷ כאמור, עניין זה העסיק לא מעט את ראשי הציבור היהודי באיטליה במרוצת השנים האחרונות, וגם השיח הציבורי ואמצעי התקשורת היהודיים המופצים במדינה, וספרי הדיןוחשבון של הנהלת איחוד הקהילות היהודיות, הקדישו רבות לנושא.²⁸ האם ייתכן

27 עדיין מהדהדות כמה מן התגובות שהתפרסמו באמצעי התקשורת באוקטובר 1982, למחרת הפיגוע הרצחני של מחבלים ערבים בבית הכנסת המרכזי ברומא, כאשר מספר יהודים ניסו לערוך הבחנה בין המאבק הישראלי-ערבי לבין עצמם, החיים בגולה. היהודים המקומיים, כך טענו, הם קודם כל איטלקים ואינם צריכים להיות מוקד לפיגועים, כי את תלונותיהם של הערבים יש להפנות רק כלפי הישראלים.

28 למשל: Unione delle comunità israelitiche italiane, *XII congresso, relazione del consiglio*, Roma, 1986, pp. 73-92 (להלן ד"ר מס' 12); Unione delle comunità ebraiche italiane, *I Congresso, relazione del consiglio*, Roma, 1990, pp. 25-29 (להלן ד"ר מס' 1); ד"ר מס' 2, עמ' 55. כך לדוגמא, איחוד הקהילות יזם לא מזמן, בשיתוף עם אוניברסיטת רומא, פרויקט מחקר על דעות גזעניות בקרב הצעירים (ד"ר מס' 4, עמ' 46). נשאלת השאלה, האם לא מן הראוי לזום פרויקט דומה בעניין ההתבוללות והזהות היהודית.

שהחשיבות היתרה שמייחסים לאנטישמיות, ובעקבות זאת לדמותו של היהודי בעיני הגויים, מקורה במשבר שחוו היהודים בתקופת השלטון הפשיסטי: אחת התוצאות של חשיבה מעין זו היא העמדה המתגוננת מפני הסביבה, שנוקטים גם היהודים וגם המוסדות היהודיים – ושמה מדובר בדימוי עצמי נמוך – והשתדלות שלא להבליט את הסימנים היהודיים.²⁹ מבחינה היסטורית, התנהגות זו מקורה בהלך הרוח שהתפתח בתקופת האמנסיפציה והשחרור מן הגטאות, כאשר רווחה השאיפה להיות דומים לשאר האוכלוסייה, ולצדה הסכמה מצד החוגים הליברליים לקבל את היהודים לתוך החברה המודרנית, בתנאי שישילו מעצמם את הסממנים היהודיים ויהפכו לאזרחים בני דת משה.³⁰ אחת התוצאות של רוח האמנסיפציה הייתה תנועה של התבוללות והצנעת הזהות היהודית, בבחינת 'היה יהודי בביתך ואדם בצאתך'. לשם כך נדרש היהודי שלא להבליט את יהדותו, להסתיר את כל סימני הזהות החיצוניים, כגון כיסוי ראש או ציצית, ולהיראות בחיצוניותו ככל איטלקי.³¹ התפתחה מאז גישה הלכתית מתונה ומתפשרת, ויהודים רבים תפסו את יהדותם כתווית חיצונית ושטחית בלבד. על בסיס זה נוספה, כאמור, חוויית החיים תחת המשטר הפשיסטי, שללא ספק השפיעה על התפישה העצמית של היהודים, ואליה התווספו תופעות

29 זו נקודה חשובה מאוד, כי כמו שעוד נראה להלן, על נושאים כאלה התעוררה המחלוקת בין היהודים המקומיים לחסידי לובליץ'. נראה כי דימוי עצמי נמוך ולפעמים אפילו כניעה לתכתיבי החברה הסובבת, שימשו דפוסי התנהגות מסורתיים שנים רבות. ראה את סיכום הדברים אצל לוצאטו, לעיל הערה 5, עמ' 1843 ואילך.

30 ראה על כך ניתוחו המעניין של פיורנטינו, לעיל הערה 4, עמ' 14-15.
31 ראה למשל המנהג שנפוץ באיטליה, לקבוע את המזוזה במשקוף הימני של הדלת בתוך הבית ולא בחוץ, כמובן שלא על פי ההלכה המקובלת. התופעה של התכחשות לשורשים היהודיים חזרה ביתר שאת בשנת 1938, כאשר הממשלה הפשיסטית של מוסוליני פרסמה את החוקים הידועים שהפרידו את היהודים משאר חלקי החברה, וכתגובה נקטו מספר יהודים התנהגות זו. ראה על כך סיכום אצל לוצאטו, לעיל הערה 5, עמ' 1841-1842. בעניין חוסר התודעה העצמית וההתנהגות הפסיבית של היהודים ראה מה שכתב פיורנטינו בספרו, לעיל הערה 4. הדיון בפסיביות של היהודים עובר כחוט השני בספר כולו.

של אנטישמיות, שלבשו לעתים צורה של "אנטי-ציונות"³². מאז, בהזדמנויות רבות נראה כי היהודים, הן כציבור הן כמוסדות, נקטו עמדה פסיבית ומתגוננת. ייתכן שחוסר ההתמודדות עם שאלת ההתבוללות מקורו בכל מה שתואר עד כאן. אולם, כפי שעוד נראה להלן, תפישה יהודית זו הגיעה לידי התנגשות רועשת עם תפיסתם של חסידי לובביץ', שהתיישבו במדינה בשנים האחרונות ואשר כדרכם, נוהגים להבליט בכוונה תחילה את הסימנים החיצוניים של יהדותם. דומה כי בשנים האחרונות מתרחש בחברה האיטלקית כולה תהליך שונה, המשפיע על תפיסתה של הקהילה היהודית. לאחרונה היגרו לאיטליה, כמו לאירופה כולה, זרים רבים מכל חלקי העולם, אשר הפכו את החברה האיטלקית להטרוגנית ופתוחה יותר לזר ולזר. בעקבות תהליך זה, הקבוצה היהודית איננה עוד בגדר מיעוט יחיד ושולי שיש לו מורשת ייחודית, והיא נעשית חלק מפסיפס מגוון. במציאות החדשה, נוצר רושם שיש יותר לגיטימציה למיעוטים, ובכלל זה ליהודים, להבליט את השוני והייחודיות שלהם ולבטאם בלבוש, במנהגים ובשפה.

2. תפישת הקהילה

היבט חשוב נוסף שיש לדון בו, הוא נכונותם של המוסדות היהודיים הרשמיים להתמודד עם תופעת ההתבוללות. ובכן, עד שנת 1987 הוסדרו מעמדה ותפקידה של הקהילה היהודית על ידי חוק של המדינה האיטלקית, שנוסח בידי הממשלה הפשיסטית של מוסוליני בשנת 1930. בסעיף הראשון שלו קבע חוק זה כך: "הקהילות היהודיות הן מוסדות בעלי אופי מוסרי, הדואגות לסיפוק הצרכים הדתיים של היהודים על פי החוק והמסורת היהודית. הן אחראיות לשירותי הפולחן, החינוך, לטיפוח התרבות היהודית, והן מנהלות את המוסדות היהודיים למטרות צדקה וסיוע הדדי". גם על פי סעיף מס' 36 של אותו חוק, מתפקידו של איחוד הקהילות, ארגון הגג המאחד את כל הקהילות בשטח המדינה, לספק "שירותי דת" לאזרחים היהודים ולסייע ביחוד לקהילות

32 הדברים באים לידי ביטוי לדוגמא בד"ח מס' 4, עמ' 43.

הקטנות.³³ אם כך, גם על פי הגדרת החוק, שאמנם כבר שונה ואיננו עוד בתוקף, היה מקום לתהות על משמעות המונח "שירותי דת", ואם אין הוא כולל התמודדות עם תופעה הנדמית כה מרכזית בחיים היהודיים. הבעיה נוצרה כאשר מטרותיו של איחוד הקהילות הוגדרו על ידי הממשלה האיטלקית בשנת 1930, שבאופן טבעי לא הייתה ערה לבעיות מסוג ההתבוללות. אולם המעיין בספרי הדין-וחשבון של הנהלת איחוד הקהילות, לא בקלות ימצא דיון בנושאים מהותיים כגון אלה הנוגעים לקיום היהודי, והמונח "סיפוק הצרכים הדתיים" יש לו משמעות ארגונית ולוגיסטית בלבד. חלק ניכר מן הכוחות של הממסדים היהודיים הוקדשו לשמירת הקשרים עם פוליטיקאים ואנשי שלטון איטלקים, ולהתייחסות לעניינים פוליטיים של המדינה.³⁴

גם לאחר ששונה החוק, והמדינה חדלה להתערב בארגון הפנימי של הקהילה היהודית,³⁵ לא השתנתה התמונה הבסיסית. בדו"ח הראשון שהוגש לבאי הקונגרס של איחוד הקהילות בשנת 1990, לאחר שנקבעה חוקה פנימית חדשה ומסגרת הפעילות אורגנה מחדש, הושם דגש על הפעילות הפורמלית בלבד: גיוס תקציבים, ניהול כספים, וקשרים עם השלטונות.³⁶ לא נדונו שאלות של מהות. יש לחכות לדו"ח

Unione delle comunità israelitiche italiane, *XI congresso, relazione del consiglio*, 33 Roma, 1982, p. 14 (להלן דו"ח מס' 11).

34 ראה למשל דו"ח מס' 12, עמ' 7-20. התרגשות מיוחדת עוררה השתתפותם של ראשי איחוד הקהילות בטקסים איטלקיים ציבוריים, ושיתופם בביקורים רשמיים של שרים איטלקים במדינת ישראל. דו"ח מס' 12 מקדש כ-20% מדפיו לתיאור הקשרים עם השלטונות, וחלק גדול ממנו מוקדש להתגוננות מפני האנטישמיות (ראה שם, עמ' 9-11).

35 בעניין החוק החדש וההתארגנות החדשה של המוסדות היהודיים בעקבותיו ראה: Y. A. Lattes, 'The Organizational Framework of the Jewish Communities in Italy', *Jewish Political Studies Review*, vol. 5, no. 3-4 (1993), pp. 141-158; בעניין תולדות ההתייחסות של המדינה כלפי המוסדות היהודיים והתערבותה בארגון הקהילות ראה: Y. A. Lattes, 'Aspetti politici ed istituzionali delle comunità ebraiche in Italia nel Cinque-Seicento', *Zakhor*, 2 (1998), pp. 26-27.

36 מספרו הסידורי של דין-וחשבון זה היה אמור להיות 13, אלא שמאחר שמעמדו המשפטי והארגוני של איחוד הקהילות השתנה, החלה הספירה מחדש, ודו"ח זה מספרו אפוא 1. ראה את נאומה של הגברת טוליה זאבי, נשיאת איחוד הקהילות, בדו"ח מס' 1, עמ' 4; וגם עמ' 8-21.

מס' 4, שהוגש לבאי הקונגרס בשנת 2002, כדי לראות תפנית מרעננת. בראש סדר העדיפויות של הנושאים שבטיפולו של האיחוד נרשם: "לחזק את הזהות היהודית באמצעות לימוד השפה העברית", ובהמשך נאמר כי יש להיאבק בגזענות, להגן על המיעוטים הדתיים ולהיאבק בטרורזם.³⁷

דומה אפוא כי יש ליקוי מסוים בתפישה העצמית של הקהילה היהודית אודות מהותה ותפקידיה. הקהילות היהודיות באיטליה נבנו באופן מסורתי על פי מודל העיריות.³⁸ החוק שנחקק בשנת 1930 המשיך מסורת זו וקבע במפורש, כי הקהילות היהודיות הן מוסדות ציבור, והן מקבילות למערך השלטון המקומי, ומאז לא השתנתה התפישה המשפטית אודות אופיה של הקהילה.³⁹ לפי תפישה זו, היהדות היא פולחן דתי (culto), ותפקידיה של הקהילה לספק שירותים הקשורים לדת. הגדרת מוסדות הקהילה ואיחוד הקהילות היא פונקציונלית: עליהם לספק את השירותים הנדרשים ותו לא. ברור אפוא כי אין אנשי הממסד או הרבנות, המוגדרים כעובדי קהילה, מתבקשים להתמודד עם בעיות ערכיות או עקרוניות מסוגה של ההתבוללות. תפישה זו תאמה היטב את הלך הרוח שרווח בתחילת המאה העשרים, אשר בטרם חקיקת החוקים הגזעניים, ראה ביהודים אזרחים איטלקים בני דת משה.

המצב השתנה במידת־מה לטובה בשנת 1987, כאשר נחתם הסכם חדש בין איחוד הקהילות לממשלה האיטלקית. בעקבות אותו הסכם, שאושר לאחר מכן בפרלמנט, השתחרר קמעא הארגון הציבורי היהודי מן הקשר ההדוק והפיקוח של השלטונות, ובהמשך יכול היה איחוד הקהילות להתקין חוקה חדשה משל עצמו, שנועדה להסדיר את נוהלי

37 ד"ח מס' 4, עמ' 7-6.

38 ראה מאמרי "אספקטים פוליטיים", לעיל הערה 36, עמ' 26; וגם: V. Colomi, 'Le magistrature maggiori della comunità ebraica di Mantova', in: V. Colomi, *Judaica Minora*, Milano, 1983, p. 307

39 ראה הדיון על כך אצל: M. Falco, 'La natura giuridica delle comunità israelitiche italiane', *Studi in onore di Francesco Scaduto*, Firenze, 1936, pp. 3-22

החיים של היהודים באיטליה.⁴⁰ אולם התפישה הבסיסית, לפיה הקהילה היא משרד שתפקידו לספק שירותים ואין היא צריכה להתמודד עם שאלות מהותיות, ובייחוד אינה אמורה ליזום פעילות של קירוב רחוקים, תפישה זו ככל הנראה לא השתנתה. זאת ועוד, מצב חדש זה הוא בבחינת אליה וקוץ בה: לפני כן, על פי החוק של 1930, כל יהודי חייב היה להיות חבר בקהילה ולשלם את מסיה, ואילו כיום אין חובה כזו. יהודי שאינו מעוניין להיות חבר בקהילה, יכול לחתום על הצהרה של ביטול החברות. בעקבות זאת, נוצרה קבוצת שוליים שחבריה אינם רשומים בקהילה, אף על פי שהם יהודים לכל דבר, והם אינם זכאים לקבל ממנה שירותי דת או שירותי תרבות.⁴¹ מנגד, כיוון שאינם רשומים בקהילה ואינם משלמים את דמי החברות, הקהילה אינה סבורה שמתפקידה לספק להם שירותי דת או חינוך. הקהילה מנוהלת אפוא כמועדון סגור, ואינה מהווה גורם אטרקטיבי ליהודים שבלאו הכי רחוקים מן היהדות ומזיקה כלשהי כלפי העם היהודי. הדברים עשויים להגיע לכדי אבסורד, שכן כאשר נפטר יהודי שאינו חבר בקהילה, רשויות הקהילה יכולות לסרב לקבור אותו בקבר ישראל.

מובן שמודל הקהילה כמוסד מקביל לעירייה, הנותן שירותים על פי בקשה, הוא מודל חברתי ודתי שונה לחלוטין מדגם הקהילה הצומחת סביב בית הכנסת או סביב רב מקומי, דגם שהתפתח במקומות אחרים

40 מסמכים אלה פורסמו בחוברת: *Comunità ebraiche e Unione delle Comunità ebraiche italiane, Norme legislative e statutarie*, Roma, 1989. ניתוח של המסמכים תמצא בתוך: Y. A. Lattes, 'The New Status of the Italian Jewish Community', *Jerusalem Letter*, Jerusalem Center for Public Affairs, 103 (15 June 1988), pp. 1-5; לאטס, המסגרת הארגונית, לעיל הערה 36, עמ' 148 ואילך.

41 אין כמובן מניעה הלכתית להעניק שירותי דת לכל מי שמוכר כיהודי על פי ההלכה. לכן, כאשר יהודים שאינם רשומים בקהילה מבקשים שירות כלשהו, הם נדרשים לשלם סכומי כסף נכבדים, במקום מסי החברות שלא שולמו בזמן. מכל מקום, בנושא זה עוד נרחיב להלן בסעיף הדין בקבוצות השוליים. ראה על כך הוויכוח שהתעורר בשנת 2001, בעניין ההנחיה של הנהלת הקהילה של רומא, שלא לערוך הלוויה מטעמה למי שמשפחתו פיגרה בתשלומי המסים. ראה הדיווח בעיתון "שלוש": *Shalom*, 10 (ottobre 2001), inserto 'comunità', p. II.

בעולם. לפי מודל זה, משרדיה של הקהילה ושל הרבנות נתפסים כמרוחקים מעט מן הציבור הרחב, מקיימים רק פעילות ממוסדת וככלל נמנעים ממוגעים אישי עם יהודים המצויים מחוץ לקונצנזוס. כל זה, כאשר נדרשת דווקא גמישות ויוזמה מצד המוסדות היהודיים, על מנת לחפש את מי שהתרחק מהם ואולי אף חש ניכור כלפיהם, ולמצוא דרכים לקרבו. נוסף על כך, מודל זה של פעילות עומד בניגוד גמור לדפוס הפעילות של חסידי לובביץ' – גורם אחר הפועל באיטליה בעניין ההתבוללות, וכפי שעוד נראה להלן, חשיבותו עלתה דווקא בשנים האחרונות.

3. הפיזור הגאוגרפי והקהילות הקטנות

הפיזור הגאוגרפי גורם אף הוא קשיים בהתארגנות ובמאבק בהתבוללות. יהודים רבים חיים בקהילות קטנות ביותר, לעתים רק כמה עשרות נפשות, המפוזרות על פני שטח גדול, ללא אמצעים לנהל חיי תרבות יהודיים של ממש. מדובר בקהילות עתיקות ביותר וחלקן מפורסמות מאוד, שבעבר חיו בהן חכמים ומלומדים ידועים. אותן קהילות מחזיקות ברכוש רב מן העבר, כגון בתי כנסת מן המפוארים בעולם, שהפכו בינתיים למוזיאונים, וכן ספריות וארכיונים מן המעניינים ביותר. קהילות מפוארות כאלה יש למשל בפרארה, מנטובה, קסאלה מונפראטו, אנקונה ופארמה. רוב היהודים החיים שם כיום הם אנשים מבוגרים, אשר נולדו באותם מקומות ונושאים את מורשתם העתיקה בגאווה. הצורך בארגון סיוע מיוחד לקהילות הקטנות ומתן שירותי תרבות יהודית לקהילות נדחקות ואולי מזדקנות, נדון כבר באמצע שנות השבעים, ובשנת 1977 הוקמה מחלקה מיוחדת לשם כך במסגרת איחוד

הקהילות, ה־DAC (Dipartimento Assistenza Culturale).⁴²

אלא שהבעיה של הקהילות הקטנות אינה מצטמצמת לצריכת שירותי דת ותרבות. בקהילות אלו חיים לעתים גם אנשים צעירים, המחפשים בן או בת זוג. האפשרויות בחברה יהודית מצומצמת כזו

42 דו"ח מס' 11, עמ' 15.

הן מעטות, ואך טבעי שהצעירים פונים אל החברה הנוצרית הסובבת. אחת התוצאות המכאיבות ביותר של בעיה זו היא אחוזים גבוהים מאוד של נישואים מעורבים, שלעתים מגיעים קרוב למאה אחוזים.⁴³ דווקא בנושא נישואים מעורבים יש להבחין בין קהילות גדולות לקהילות קטנות, שכן בקהילות הגדולות של רומא ומילאנו האפשרויות למצוא בן זוג יהודי רבות פי כמה. אולם דווקא בקהילה גדולה למדי, כמו זו של מילאנו, העריך דלה־פרגולה כבר לפני כמעט ארבעים שנה שהנישואים המעורבים מגיעים ל־50 אחוזים.⁴⁴ ברור אפוא כי בקהילות קטנות, שיש בהן ביחד קצת יותר מ־5,000 יהודים – שהם עשרים אחוז מן היהדות האיטלקית⁴⁵ – לא יכול להיות היצע גדול של בני או בנות זוג, ואין להתפלא שבאותם מקומות אחוז הנישואים המעורבים הוא גבוה ביותר.

אם כך, נשאלת השאלה איך אפשר להתמודד עם תופעת פיזורם של היהודים בקהילות "מיקרוסקופיות", המצויות בעיקר בחלק הצפוני של המדינה. לפי אחת ההצעות שהועלתה כבר לפני שנים, ראוי להקים מוסד של רב אזורי, שיסתובב ממקום למקום ויעניק שירותי דת בעת ובעונה אחת לכמה מקומות.⁴⁶ יתר על כן, וכפי שעוד נרחיב להלן, יש ליצור מחדש גישה לכל יהודי באשר הוא, במיוחד אלה הנמצאים רחוק ממרכזי היהדות מבחינה גאוגרפית ורגשית. לשם כך יועיל מיפוי מדויק של כל היהודים החיים במדינה, לפי קריטריונים של קהילה, שכבת גיל, צרכים ומידת העניין בנושאים יהודיים. עריכת סקרים מסוג זה, המכונה

43 דלה־פרגולה כבר ציין כי ההיצע המוגבל של בני זוג יהודיים והתפוצה הגאוגרפית לקהילות קטנות, הם גורמים מרכזיים לנישואי תערובת ולהתבוללות. ראה דלה־פרגולה, נישואי תערובת, לעיל הערה 18, עמ' 86. הוא הציע בזמנו שאחד השירותים שרצוי כי הקהילה היהודית תספק לחבריה הוא ייעוץ קדם־נישואים, שימנע את תופעת הנישואים המעורבים (ראה במאמרו "נישואים יהודיים ונישואי תערובת", לעיל הערה 16, עמ' 143).

44 דלה־פרגולה, נישואי תערובת, לעיל הערה 18, עמ' 37.

45 הנתונים מעודכנים לשנת 2001 לפי דו"ח איחוד הקהילות מס' 4, שפורסם ב־2002, הנספח שלאחר עמ' 162.

46 רעיון זה שמעתי לפני כמעט חמש־עשרה שנה מפיו של מי שהיה אז הרב הראשי של רומא, הרב אליו טואף.

היום פילוח שוק, היא פעילות נפוצה בקרב אנשי שיווק לשם היכרות עם קהל לקוחותיהם. נדמה שכך יקל ליצור גישה אל היהודים הנידחים.

4. קבוצות השוליים

היבט נוסף של בעיית ההתבוללות שיש להתמודד עמו, הוא היווצרותן של קבוצות שוליים, של יהודים שאינם קשורים למוסדות הקהילתיים וייתכן שאף אינם רשומים כחברים בקהילה. יהודים אלה מצויים בשולי החברה היהודית, אולי בשל זיקתם החלשה ליהדות, וקיים חשש סביר שהם מועמדים פוטנציאליים להתבוללות. החשש לגביהם גדול הרבה יותר מהחשש לגבי מי שרואה עצמו שייך למסגרת היהודית. נציין כאן שלוש קבוצות המהוות לכאורה קבוצות שוליים, שצריכות אפוא לזכות להתייחסות מיוחדת: יהודים שאינם רשומים בקהילה, סטודנטים ישראלים, ובני נוער שאינם לומדים במסגרת יהודית.

החוק שנחקק בשנת 1930 בידי הממשלה האיטלקית, על מנת להסדיר את מעמדן המשפטי ואת אופי פעילותן של הקהילות היהודיות, קבע כי החברות בקהילה היא חובה, וכל יהודי החי בשטח המדינה חייב להיות רשום בה וחייב לשלם לה את מסי החברות. חוק זה נותר בתוקף, כאמור, עד שנת 1987, אז נחתם הסכם חדש בין איחוד הקהילות היהודיות לממשלה, אשר מצדה נמנעת עכשיו מהתערבות בארגון הפנימי של המוסדות היהודיים. הקהילה איבדה בכך את מעמדה המשפטי שהשווה אותה לעירייה – אם כי כאמור לא בטוח שתפיסתה העצמית השתנתה – ובעקבות זאת גם החברות בקהילה נעשתה וולונטרית. מאז החלה להסתמן תופעה חדשה, של יהודים הבוחרים שלא להיות חברים בקהילה ושלא לקבל את שירותיה. יהודים אלה הופכים לקבוצת שוליים בעולם היהודי, אם בכלל נותר להם קשר כלשהו לעולם זה, לקבוצה שיש לה נגישות מועטה לקהילה והיא חשופה לסכנת התבוללות.

בדו"ח מס' 3 של איחוד הקהילות, שהוגש לבאי קונגרס איחוד הקהילות בשנת 1998, מובאים נתונים סטטיסטיים על מספר הבקשות שהוגשו לשם התנתקות מן הקהילה במרוצת ארבע השנים 1994-1997.

בתקופה זו הוגשו 62 בקשות כאלו, רובן מן הקהילות הגדולות של רומא ומילאנו.⁴⁷ יש להעיר בנדון שתי הערות: את הבקשה מגיש בדרך כלל אבי המשפחה, ולכן אם נכפיל את הנתון בארבע, יש להעריך כי קבוצה זו כוללת כ־250 נפש. המספר אמנם קטן – רק אחוז אחד מכלל האוכלוסיה היהודית במדינה – ואולם ההתייחסות חייבת להיות ערכית ולא כמותית, דהיינו התרחקותו של כל יהודי מן החברה היהודית חייבת להדליק נורת אזהרה. זאת ועוד, כאשר יהודי מביע את סירובו להשתייך לקהילה, הקהילה רואה עצמה מנועה מלהעניק לו שירות כלשהו. התייחסות ערכית לתופעת ההתבוללות מצדה של הקהילה, משמעה, לדעתנו, שתשתדל ותעשה כל שביכולתה שלא לנתק מגע עם יהודי כלשהו, ואדרבה, אף תגביר את הניסיונות לקרב אותו. עם זאת, יש להביא בחשבון את ההיבט הכלכלי, דהיינו שהשתייכות למסגרת קהילתית יהודית כרוכה בתשלומי כסף לא מבוטלים, ועקב כך ייתכן שמקצת האנשים לא יראו את החברות בקהילה כדבר נחוץ, ולא יהיו מוכנים לשלם על כך כסף.

עוד בעיה, אשר נדמה כי לא די נתנו עליה את הדעת, היא תופעת הישראלים היורדים. צעירים ישראלים רבים, שרובם אינם שומרי מסורת, הגיעו במרוצת השנים לאיטליה בעיקר כדי ללמוד באוניברסיטאות המקומיות, ומקצתם השתקעו לבסוף במדינה. אנשים אלה הם טרף קל להתבוללות, ובמקרים לא מועטים הגיעו הדברים לידי נישואים מעורבים עם מקומיים. הישראלים לא מקיימים בדרך כלל שום קשר עם מוסדות הקהילה המקומית – אם כן, הרי זה לעתים רחוקות ובגלל כל מיני אינטרסים – מפני שאינם ששים להתקרב למסגרות מסורתיות ובגלל חשדנות הדדית בינם לבין היהודים המקומיים.⁴⁸ מדי פעם מתבקשים הצעירים הישראלים לשמש

47 הנתונים פורסמו בסוף חוברת הדו"ח, ללא ציון מספר העמודים.
48 על תופעה מעניינת זו, של הישראלים שירדו לאיטליה בשנים האחרונות, רובם סטודנטים שנסעו ללמוד ומקצתם אפילו השתקעו שם, אין מחקר של ממש. הכתבה היחידה שיש, עד כמה שידיעתי מגעת, מתארת את נקודת ראותם של הצעירים הישראלים במילאנו, בעיית השתלבותם בחברה ורגשות הגעגועים

מאבטחים במוסדות הקהילה או מורים לעברית, אך בכך מסתיימים המגעים. בעקבות זאת, אין כמובן שום נתונים סטטיסטיים או דמוגרפיים עליהם, ובמשרדי הקהילה אין שום רישום על נוכחותם. הקהילה, מצדה, אינה רואה עצמה מחויבת לספק להם שירות כלשהו או לדאוג לצרכים הרוחניים או החברתיים שלהם. התוצאה היא תחושת ניכור בין שני הצדדים, שרק גוברת עם הזמן ושהופכת את הישראלים לאחת הקבוצות החשופות ביותר להתבוללות.⁴⁹ אמנם רבים מן הסטודנטים חוזרים לאחר הלימודים לארץ, אך מי שלא חוזר, נעשה מועמד כמעט בטוח להיטמעות בסביבה.

קבוצה שלישית שיש לדון בה, שחבריה אמנם רשומים כתברים בקהילה היהודית ולמרות זאת היא קבוצת שוליים ותופעה מדאיגה, כוללת את הצעירים בגיל בית ספר שאינם לומדים במסגרת יהודית כלשהי. אמנם רק בקהילות הגדולות יש מסגרות לימוד יהודיות, ואילו הקהילות הקטנות נאלצות להסתפק, במקרה הטוב, במספר מצומצם של שעות לימוד פעם בשבוע. הלימודים במסגרת בית ספר יהודי גם אינם יכולים להבטיח חסינות מפני התבוללות, כשם שהלימודים במסגרת ציבורית לא בהכרח מביאים לידי התבוללות. אולם יש לראות בתופעה את הצד הסוציולוגי, דהיינו שהלימודים במסגרת יהודית ייחודית מבטאים לרוב את זיקתה של משפחת התלמיד כלפי הקהילה היהודית, ואולי את רצונה לשמר את הקשר עם תרבות ישראל. בספרי הדין־וחשבון שהנהלת איחוד הקהילות הגישה לחברי הקונגרס בתקופה הנדונה, מובאים מספר נתונים גולמיים, שאפשר לעבד וללמוד מהם על שתי תופעות מעניינות. התופעה הראשונה, הצפויה, היא הירידה הכללית והמתמשכת במספר התלמידים הלומדים במסגרות חינוך יהודיות. מקור התופעה בהתמעטות האוכלוסיה

לישראל. ראה ו' זייקובסקי, "ישראלים בגלות מילאנו", **ארץ אחרת**, 11 (יולי-אוגוסט 2002), עמ' 10-15.

49 על תופעה זו של ישראלים הנישאים למקומיים ראה בכתבתה של זייקובסקי, שם.

היהודית הכללית בגלל שתי הסיבות הידועות: התבוללות וירידה בילודה. יוצאות מכלל זה אותן קהילות שהסכימו להכניס לכיתות בית הספר שלהן ילדים שמשפחותיהם אינן חברות בקהילה. הכוונה היא ברוב המקרים לילדים שאינם יהודים כלל, כגון בנים לאב יהודי בנישואים מעורבים.⁵⁰ כפי שאפשר להתרשם מן הטבלה המובאת בעמוד הבא, הירידה בכמות התלמידים בולטת בייחוד בקהילות הקטנות, כגון פירנצה, ונציה וליורנו. הסיבה לכך, נוסף על הירידה הכללית במספר התלמידים, היא התפזרותם של מעט התלמידים היהודים שעוד נותרו. באותן קהילות פעלו לפני שנים בתי ספר של ממש, לפחות בתי ספר יסודיים, שריכזו את ילדי הקהילה. עם חלוף השנים, ואולי בגלל הדגשה יתרה של הצד התקציבי והכלכלי, נסגרו אותם בתי ספר. פועל יוצא מכך הוא שמעט ילדי הקהילה התפזרו, נרשמו ללימודים במסגרות ציבוריות, ומקצתם התרחקו מן הקהילה ולא קיבלו שום חינוך יהודי. רק ילדים מעטים ממשיכים להגיע לשיעורים פרטיים במשרדי הקהילה, שמלמד בדרך כלל הרב המקומי במסגרת של תלמוד תורה שבועי.

50 מדובר בקהילות של טורינו וטרייסטה. ברור שהכנסת ילדים שאינם יהודים לבית ספר יהודי טעונה מאוד ומעוררת מדי פעם ויכוחים סוערים.

קהילה	מספר התלמידים בבתי הספר היהודיים בשנת 1966 ⁵¹	מספר התלמידים בבתי הספר היהודיים בשנת 1986 ⁵²	מספר התלמידים בבתי הספר היהודיים בשנת 2001 ⁵³	ירידה משנת 1986 עד שנת 2001 (באחוזים)	ירידה משנת 1966 עד שנת 2001 (באחוזים)
רומא	1,072	943	894	-5.19	-16.6
מילאנו	933	54700	589	-15.82	-36.87
טורינו	242	149	150	+0.6 ⁵⁵	-38
פירנצה	86	31	12	-61.29	-86
טרייסטה	77	26	61	+134.61 ⁵⁶	-20.77
ונציה	75	אין נתונים	5	-	-93
ליורנו	159	10	3	-70	-98
גינובה	86	5	5	0	-94.18

תופעה אחרת העולה מן הנתונים המובאים בדו"חות של הנהלת איחוד הקהילות, היא הפער הגדול בין מספר התלמידים הלומדים במסגרת יהודית למספר הצעירים החיים בקהילה. הטבלה שבעמוד הבא, המתייחסת לשנת 2001, מדגישה תופעה זו. יש להיזהר ולהביא בחשבון שהנתון אודות מספר הצעירים הרשומים בקהילה כולל את כל הצעירים בגיל 0-25 שנה, ומובן מאליהם שלא כל מי שמצוי בטווח גילים זה מתאים למסגרות כגון גן ילדים או בית ספר יסודי. אולם גם אם הפרמטרים

51 הנתונים מובאים בתוך: Unione delle comunità israelitiche italiane, VII congresso, relazione del consiglio, Roma, 1966, p. 53.

52 לפי דו"ח מס' 12, עמ' 102-103.

53 הנתונים מובאים בדו"ח האחרון, מס' 4, בעמ' 80.

54 לא כולל עוד כ-150 תלמידים במערכת החינוך של חסידי לובניץ.

55 בקהילה זו הסכימה ההנהלה להכניס לכיתות בית הספר הפרטי שלה גם ילדים שאינם יהודים.

56 גם בקהילה זו הסכימה ההנהלה להכניס לכיתות בית הספר הפרטי שלה ילדים שאינם יהודים.

קהילה	סך כל החברים הרשומים בקהילה בסוף 2001 ⁵⁷	מספר צעירים בגיל 0-25 בסוף שנת 2001 ⁵⁸	מספר תלמידים בבתי הספר היהודיים בשנת 2001 ⁵⁹	אחוז התלמידים מתוך כל הצעירים
רומא	13,544	3,612	894	24.75
מילאנו	6,371	1,452	589	40.56
טורינו	977	159	150	94.33
טרייסטה	568	143	61	42.65
פירנצה	904	165	12	7.27
ונציה	471	79	5	6.32
גינובה	410	92	5	5.43
ליורנו	633	82	3	3.65
סה"כ ⁶⁰	25,143	5,980	1,690	28.26

אינם חופפים בדיק, השוואת הנתונים מצביעה על מגמות מסוימות בחיי הקהילה היהודית, בין השאר שצעירים רבים אינם מקבלים חינוך יהודי כלל. נתון חמור זה אמור להדליק נורת אזהרה אצל כל מי שנושא המאבק בהתבוללות קרוב ללבו.⁶¹ נתון זה מלמד על תופעה מוכרת לכל מי שפעל אי פעם בקהילה יהודית, והיא שמספר האנשים המשתתפים בפעילות כלשהי של הקהילה, כגון אלה שנקראו פעם "יהודים של יום כיפור", המגיעים לבית כנסת רק יום אחד בשנה, הוא אחוז מזערי ממספר היהודים הרשומים רשמית במשרדי הקהילה.

57 דו"ח מס' 4, הנספח שאחרי עמ' 162. ראה גם במאמרו של דלה־פרגולה, המנסה להעריך את מספר היהודים באיטליה ובכלל זה גם אלה שאינם רשומים בקהילה: דלה־פרגולה, האוכלוסייה היהודית באיטליה, לעיל הערה 12, עמ' 910.

58 דו"ח מס' 4, הנספח שאחרי עמ' 162.

59 דו"ח מס' 4, עמ' 80.

60 מספר זה כולל את כל הקהילות היהודיות באיטליה, גם את הקטנות שאינן מופיעות בלוח.

61 דברים ברוח זו נאמרו לא מזמן על ידי הרב דיסיני, רבה הראשי של רומא. ראה בעיתון "שלום": I, inserto 'Comunità', p. 1, *Shalom*, 3 (marzo 2003).

הטבלה ממחישה היטב את המספר העצום של צעירים שאינם מקבלים חינוך יהודי בגלל סיבה כלשהי. גם אם הפרמטרים אינם חופפים, ולכן הנתון אינו מדויק, עדיין אפשר להתרשם שרבים מן הצעירים היהודים החיים ברחבי המדינה, אינם לומדים במסגרת חינוך יהודית.⁶² גם כאן צריך להבחין בין הקהילות הגדולות לקטנות. בקהילות הגדולות, והכוונה היא לרומא ומילאנו, המקיימות מערכת ענפה של מוסדות חינוך, ובהם בתי ספר יסודיים, חטיבות ביניים ואף תיכונים, האחוזים מגיעים לכדי כמה עשרות. אולם בקהילות הקטנות, שבהן כאמור אין רשת מוסדרת של מוסדות, מקצתן מחזיקות בית ספר יסודי בלבד והאחרות מארגנות כיתות של תלמוד תורה פעם בשבוע,⁶³ אחוז התלמידים הלומדים במסגרות יהודיות מגיע למספרים בודדים בלבד. בנוגע לקהילה של רומא מצוי בידינו מידע מדויק יותר, המאשש את התמונה הכללית שהוצגה כאן. בפגישה של הרב הראשי ד"ר דיסיני עם ראשי הקהילה בשנת 2002, הובאו הנתונים האלה: לפי מרשם האוכלוסין שבידי הקהילה, 140 ילדים הגיעו באותה שנה לכיתה אל"ף, אולם 54 מתוכם, כלומר 38.57%, לא נרשמו למסגרת הקהילתית.⁶⁴ הסיבות לכך, לפי דברי הרב, הן אלה: חוסר עניין ואפילו סלידה מן המוסדות היהודיים, הערכה כי הלימודים בבית ספר יהודי הם ברמה נמוכה, העלות הכספית הגבוהה, והפחד מפיגועי טרור.⁶⁵ יש לזכור

62 יש לציין כי במסגרת קונגרס האיחוד מס' 3, שהתקיים כאמור בשנת 1998, הועלתה הדרישה לערוך מפקד אוכלוסין של כל הילדים בקהילות בגיל 0-6, כדי לארגן מחדש את המסגרות החינוכיות היהודיות במדינה. הדרישות שנדונו במסגרת קונגרס זה פורסמו לאחר מכן בחוברת של דו"ח מס' 4 (2002), ועיין שם (Moziene n. 4), ללא מספר עמודים. שאיפה דומה הביעה סילביה לויס, נשיאת תנועת הצעירים היהודים, בשנת 2000, גם אם כנראה לא היו לזה תוצאות. ראה הראיון שהעניקה לויס לעיתון "שלום": *Shalom*, 4 (aprile 2000), inserto 'comunità', p. XI.

63 כך הדבר בקהילת ונציה, למשל.

64 מעניין ביותר הפילוח הדמוגרפי של אותם ילדים: 110 מהם הם בנים לשני הורים יהודים, ומתוך אלה נרשמו 80 לבית ספר של הקהילה; 19 הם בנים לאב יהודי בלבד, מתוכם 5 נרשמו לבית הספר; 11 הם בנים לאם יהודייה, ורק אחד נרשם למסגרת זו. סקירתו של הרב דיסיני על הדוח מובאת בעיתון "שלום": *Shalom*, 12 (dicembre 2002), inserto 'comunità', p. III.

65 עיתון "שלום", שם.

שהלימודים במסגרת פרטית יהודית כרוכים בדרך כלל בתשלום סכומי כסף לא מבוטלים, ואילו הלימודים בבית ספר ממלכתי הם חינם. אפשר להבין כי לא תמיד המשפחות רוצות או יכולות לשלם את הסכומים הנדרשים.

שתי הקהילות של טורינו ושל טרייסטה הן יוצאות דופן. החישוב בכל אחת מקהילות אלו מצביע על 94.33% ו-42.65% של תלמידים, מתוך כלל אוכלוסיית הצעירים. נתון זה עלול להטעות, משום שהנהלות בתי הספר האלה מוכנות לקבל למוסדותיהן גם ילדים שאינם יהודים. בעייה דומה יש גם במסגרות אחרות. תנועות הנוער היהודיות, למשל, מצליחות לערב בפעילותן רק חלק קטן מן הצעירים היהודים, ובדרך כלל מדובר באותם צעירים שממילא לומדים במסגרת יהודית או מקיימים זיקה כלשהי למוסדות הקהילתיים. יש לציין, כי איחוד הנוער היהודי באיטליה (UGEI) החל ליזום פרויקט למיפוי הצעירים החיים בקהילות השונות, בייחוד הקטנות, ואף הגיש לאחר מכן רשימת הצעות קונסטרוקטיביות להנהלת איחוד הקהילות.⁶⁶ דוגמא נוספת היא הפעילות הענפה והמבורכת של המחלקה לסיוע לקהילות (DAC), הפועלת במסגרת איחוד הקהילות (שעליה עוד נרחיב בהמשך). המחלקה מטפלת כבר שנים רבות בצרכים של הקהילות, בייחוד הקטנות, בתחום המסורת היהודית וחיי הקהילה, ובין היתר ארגנה מחנות למשפחות יהודיות, הן בקיץ הן בחורף, וימי עיון בנושאים הקשורים לחינוך יהודי. אולם גם במסגרת פעילות זו, הצליחה המחלקה לאסוף רק כ-400 איש למחנות הנופש וכ-700 איש ליום עיון בענייני רפואה והלכה, וייתכן בהחלט שמקצת המשתתפים לא היו יהודים כלל.⁶⁷ אם כך, גם פעילותה של המחלקה הגיעה לכל היותר רק ל-2 או 3 אחוזים מהאוכלוסייה היהודית, המונה כ-25,000 נפש. השאלה שעולה אפוא היא, כיצד ליצור דרך להידבר עם בני קבוצות השוליים שאינם מקיימים קשר כלשהו עם המוסדות היהודיים, ובייחוד

66 דו"ח מס' 4, עמ' 96.

67 דו"ח מס' 2, עמ' 57; וראה גם דו"ח מס' 3, עמ' 60.

עם אותם צעירים שאינם לומדים במסגרות חינוך יהודיות. הפתרון יכול להיות עריכת מיפוי מדויק של כלל האוכלוסייה היהודית החיה במדינה, לא רק מי שרשום בקהילה, כדי לאתר את היחידים ואת הקבוצות שהתרחקו מן המסגרות היהודיות. המיפוי ילמד על האנשים שהזהות היהודית שלהם רופפת, אלה המועמדים להתבוללות, כגון מהגרים, יורדים מן הארץ, בנים לנישואים מעורבים, יהודים שגרים באזורים מרוחקים, ועוד.

ג. דרכי ההתמודדות

אחרי שנדונו כמה מן הגורמים להתבוללות באיטליה, יש להתייחס לדרכי ההתמודדות שנקטו עד עכשיו, ואולי לחפש אמצעים חדשים. לשם כך מן הראוי לסקור ולנתח את פעולות הארגון המרכזי של יהודי איטליה, איחוד הקהילות היהודיות, אשר כבר לפני שנים הקים מחלקה מיוחדת כדי לסייע לקהילות ולספק להן שירותי דת ותרבות. עם זאת, החזית העיקרית של המאבק בהתבוללות מצויה בבתי הספר ובמערכות החינוך, ולכן יש להתייחס לתוכניות הלימודים, הן בבתי הספר הן בבתי המדרש להכשרת רבנים, ולבדוק כיצד מתמודדים מוסדות אלה עם ההתבוללות. למעשה, הקהילות ובתי הספר מייצגים את אותה מערכת ממסדית ורשמית המאחדת את יהודי איטליה, ששורשיה במסורת היהודית המקומית, והיא מוכרת על ידי חוקי המדינה ופועלת על פיהם. התנועה היהודית היחידה באיטליה, שאינה שייכת לממסד הקהילתי ופועלת פעולה עצמאית על פי תפיסתה היא, היא חסידות לובביץ'. החסידים, שהשתקעו באיטליה במרוצת עשרות השנים האחרונות, מתמודדים גם הם עם ההתבוללות, אך שיטותיהם שונות משיטותיו של הממסד המסורתי. ההשוואה בין פעילות שני הגופים הללו, המערכת הממסדית וחסידות לובביץ', על יתרונותיה וחסרונותיה, עשויה להעשיר את ההתבוננות ולהאיר את היתרונות שבכל אחת מן השיטות.

1. המחלקה לסיוע לקהילות (DAC)

איחוד הקהילות היהודיות הקים עוד בתחילת שנות השמונים מחלקה מיוחדת, כדי לשפר את ההיצע התרבותי והדתי ולסייע לקהילות המקומיות בתחומים אלה. תפקידה של המחלקה, שבא לידי ביטוי בין היתר בדו"חות הרשמיים של איחוד הקהילות, היה לא רק לתת מענה לצרכים של הקהילות, בייחוד הקטנות, אלא "לשפר את החיים היהודיים וכן לעורר ולגרות את הפעילות של הקהילות".⁶⁸ המחלקה שלחה רבנים, אנשי חינוך ובעלי תפילה לקהילות, וגם הוציאה לאור ספרים וחומרי עזר חינוכיים בכל מיני תחומים. אולם ההתמודדות עם ההתבוללות לא הוגדרה משום מה במפורש בין יעדי המחלקה, אף כי בשנים האחרונות ניסו פעילה להפנות את תשומת הלב הציבורית לנושאים של זהות יהודית.⁶⁹ איהגדרת המאבק בהתבוללות כיעד פעולה היא עניין מהותי ולא רק סמנטי, וייתכן שמשום כך נדחק הנושא לשוליים. אין להטיל ספק שמאמצי של DAC כווננו בסופו של דבר למטרה זו, אולם מכיוון שהעניין לא היה מפורש, המאמץ שהושקע לא היה ממוקד.⁷⁰ הפרסומים השונים שהוציאה המחלקה לאור משנות השמונים, שעסקו בנושאים שונים ומגוונים ביהדות – כולם בוודאי חשובים – כגון רפורמה ואורתודוקסיה, תורה ומדע, תורה ורפואה, יהודי אתיופיה, מלחמה, אקולוגיה, דמותו של הרמב"ם ועוד, פרסומים אלה לא נגעו כלל בתופעת ההתבוללות.⁷¹ DAC ארגנה מפגשים תרבותיים וחברתיים של משפחות יהודיות, שנועדו לחזק את הזיקה לקהילה ולעורר את הדרשיח בתוך הקהילות.⁷² במפגשים אלה נדונו נושאים של אקטואליה, כגון המשבר עם הפלסטינים, היהדות הספרדית ועוד.

68 דו"ח מס' 12, משנת 1986, עמ' 37.

69 דו"ח מס' 1, משנת 1990, עמ' 128.

70 ראה דו"ח מס' 1, עמ' 32-33.

71 דו"ח מס' 12, עמ' 96; דו"ח מס' 1, עמ' 112-115.

72 דו"ח מס' 1, עמ' 106.

המחלקה מכוונת להשקיע חלק ניכר ממאמציה בצעירים. לשם כך יזמה פרויקט מחקר בעניין החינוך היהודי והכשרת פעילי ציבור, ואף הקימה מרכז פדגוגי שיפתח חומרי עזר לפעילות החינוכית.⁷³ מרכז זה שם לו למטרה לחנך את הצעירים להיאבק בתופעות כמו גזענות, קסנופוביה ואנטישמיות, ולאזן דווקא התבוללות. מעניין לציין שלפי אחת המסקנות שהוסקו מפעילות זו, מן הראוי להכניס נושאים אלה לתוך תוכנית הלימודים הרשמית.⁷⁴ עם זאת, נעשה ניסיון, מהוסס משהו, לחפש את הרחוקים באמצעות הקמת מסגרת חברתית לצעירים בשנות העשרים לחייהם, בשיתוף פעולה עם תנועת "דור ההמשך", ולשם כך החלו אנשי ה-DAC במלאכת איסוף השמות והכתובות של צעירים בגיל זה.⁷⁵ נוסף על כך, הוקמה בשנת 1998 תוכנית מיוחדת בשם "רשת", שנועדה ליזום פעילות חינוכית וחברתית לצעירי הקהילות, בייחוד לאלה הבאים מן הקהילות הקטנות ואינם לומדים במסגרות יהודיות.⁷⁶

גם לאחר שהמחלקה אורגנה מחדש, התמקדה פעילותה בעיקר בארבעה תחומים: (1) פעילות חברתית ותרבותית בקהילות; (2) פעילות חינוכית; (3) פעילות מכוונת לצעירים; (4) פעילות תרבותית והסברתית מכוונת לסביבה הלא-יהודית. במסגרת הפעילות החברתית, אורגנו ימי עיון שנועדו להעמיק היבט מסוים של היהדות, כדוגמת יום העיון האחרון שהתקיים באפריל 2002, שנשא את הכותרת "רגעים של זהות יהודית: המשפחה והקהילה".⁷⁷

שוב מתעורר החשש כי פעילות מבורכת זו מערבת אנשים הקרובים בלאו הכי ליהדות או למוסד קהילתי כלשהו, ולא מצליחה

73 דו"ח מס' 4, עמ' 45.

74 דו"ח מס' 4, עמ' 47-48. יש לשים לב להצעות להכניס נושאים חדשים לתוכניות הלימודים של בתי הספר, ואולי אף לערוך אותן מחדש, שכן כפי שעוד נדגיש להלן, אחת המסקנות העולות ממחקר זה היא דווקא הצורך להכין את התלמידים להתמודדות עם ההתבוללות, באמצעות דיון בנושא בין כותלי בתי הספר.

75 דו"ח מס' 1, עמ' 123.

76 דו"ח מס' 4, עמ' 59-60. ראה אתר האינטרנט שאנשי התוכנית מפעילים בכתובת: www.ucei.it/reshet; וכן המכתב המסכם את פעילות התוכנית, ששלח מרכז התוכנית לעיתון "שלום" (Shalom, 6 [giugno 2003], p. 22).

77 דו"ח מס' 4, עמ' 50-51.

ליצור קשר עם יהודים אחרים שהתרחקו. על כך אפשר ללמוד ממספר המשתתפים בפעולות המחלקה, ובכלל זה בימי העיון, שהגיע לכל היותר לכמה מאות.⁷⁸ דו"ח, למשל, שמספר המשתתפים במחנות קיץ וחורף שארגנה המחלקה בשנת 1998, הגיע ל-200 איש בקירוב.⁷⁹ יש לזכור שמטרתה העיקרית של המחלקה בעת הקמתה היתה להעניק שירותי דת ותרבות לקהילות הקטנות, בעוד שפעילות חברתית ותרבותית לא היתה מלכתחילה יעד מרכזי, ולכן עסקה המחלקה בעיקר בצד הדתי של היהדות.⁸⁰ אולם, ייתכן שדווקא הדגשת הצד הדתי של היהדות עלולה להרחיק את אותם יהודים הנרתעים מצד זה של ההוויה היהודית. במילים אחרות, יכול להיות שכדי לקרב את הנידחים וכדי ליצור עמם קשר, רצוי להבחין בין הבטחת שירותי דת ותרבות שהממסד המרכזי חייב להעניק לקהילות לבין פעילות תרבותית והסברתית לחיזוק הזהות היהודית. הבחנה שכזו תצטרך להתקיים לא רק בצד התוכני, אלא גם בצד הארגוני, אולי בדמות רשות מיוחדת לכך.⁸¹

2. תוכניות הלימודים

אחד האמצעים המסורתיים ואולי היעילים ביותר במאבק בהתבוללות הוא מערכת בתי הספר ומוסדות החינוך היהודיים, בהם ניתן להנחיל לדורות הבאים את המסרים התרבותיים שהם הבסיס לתודעה הקולקטיבית ולרגש ההשתייכות לעם. בתי ספר יהודיים של ממש פועלים באיטליה, כאמור, רק במספר מצומצם של קהילות גדולות או בינוניות, שיש בהן די תלמידים לאכלוס הכיתות. בקהילות הקטנות שיש בהן מעט צעירים, קשה בדרך כלל להפעיל ולתחזק בית ספר, ואדרבה, מדי פעם אף נאלצו לסגור מוסדות שכבר היו קיימים. בעיר

78 ביום העיון על משפחה וקהילה, שהתקיים כאמור בחודש אפריל 2002, השתתפו בערך 500 איש מכל רחבי המדינה. ראה על כך בדו"ח מס' 4, עמ' 51.

79 דו"ח מס' 3, 1998, עמ' 60.

80 דו"ח מס' 1, 1990, עמ' 116.

81 אכן לאחרונה שינה איחוד הקהילות את שמה של המחלקה ל-DEC, ראשי התיבות של "המחלקה לחינוך ולתרבות".

ליורנו, למשל, נסגר בית הספר היסודי בתחילת שנות השמונים. גם במקומות שבהם קיימים בתי ספר יהודיים, חייבים ללמד את המקצועות הכלליים על פי תוכניות משרד החינוך האיטלקי, ורק כתוספת לזה נלמדות כחמש שעות שבועיות של מקצועות היהדות, ובכללם תנ"ך ופרשת השבוע, עברית ומושגים בתולדות ישראל. תוכניות אלו גובשו לפני שנים רבות, ומאז לא התחולל שום שינוי משמעותי.⁸² לאור מציאות זו, הביעו ראשי הציבור היהודי בעבר דאגה רבה, ויותר מפעם אחת עלתה הדרישה לשנות ולארגן מחדש את תוכניות הלימודים הנהוגות בבתי הספר של הקהילות ושל מערכות החינוך במדינה.⁸³ בעקבות זאת, בקונגרס של איחוד הקהילות שהתכנס בשנת 1990, הוקמה ועדה מיוחדת כדי לבחון את מצב החינוך היהודי והתרבות היהודית באיטליה, והוחלט לערוך מחדש את תוכניות הלימודים של מקצועות היהדות לתוכנית אחת אחידה לכל המוסדות במדינה.⁸⁴ מסקנותיה של הוועדה היו, כצפוי, ארגוניות בלבד, וכמעט לא נגעו בנושאים של מהות.⁸⁵ גם בשנת 1995 הביעו ראשי איחוד הקהילות את כוונתם לחזק את החינוך היהודי בגולה, בתור "האמצעי היחיד למאבק בתופעת ההתבוללות".⁸⁶ שוב עלתה הדרישה לעדכן את תוכניות הלימוד של הקהילות ולהקים פורום של הידברות בעניין החינוך היהודי ותוכניות הלימוד.⁸⁷ דרישה חוזרת ונשנית זו מצביעה בבירור על התחושה הרווחת בקרב הנציגים הבולטים של הציבור היהודי, כי שיטות העבודה שננקטו עד כה לא היו יעילות דיין.

82 ראה דו"ח מס' 4, עמ' 81-82. על תולדות בית הספר היהודי באיטליה מאז תקופת השואה נערך מחקר אקדמי לפני כמה שנים: A. M. Piusi (a cura di), *E li insegnerai ai tuoi figli. Educazione ebraica in Italia dalle leggi razziali ad oggi*, Firenze, 1997.

83 דו"ח מס' 12, עמ' 35.

84 החלטות הקונגרס פורסמו בתוך: *La Rassegna Mensile di Israel*, 59, 3 (1993), p. 110.

85 הדברים פורסמו בדו"ח שלאחר מכן, דוח מס' 2, עמ' 55.

86 דו"ח מס' 3, עמ' 28.

87 דו"ח מס' 4, עמ' 53.

לאמתו של דבר, לא חסרות יוזמות בנושאי חינוך יהודי, אם כי לרוב אין הן מתמקדות בתופעת ההתבוללות על היבטיה. במיליון אחרות, רוב היוזמות שעניינן החינוך היהודי לא מצביעות על ההתבוללות כבעיה המרכזית שיש להתמודד איתה.⁸⁸ הדו"ח האחרון, מס' 4, שהוגש לבאי הקונגרס של איחוד הקהילות בשנת 2002, מחזיק כמעט 60 עמודי דיווח על תרבות וחינוך, מחצית מן החוברת כולה, ועוד 10 עמודים המוקדשים לדיווח על בית המדרש לרבנים. בשנים האחרונות הודגש הצורך בלימוד אינטנסיבי של השפה העברית בבתי הספר ובחוגים קהילתיים, הן כאמצעי של קשר ודיבור הן כאמצעי להבנת המקורות הספרותיים היהודיים.⁸⁹ נוסף על כך, אורגנה סדרה של כנסים וימי עיון, כדי לדון בענייני החינוך היהודי באיטליה. לדוגמה, בנובמבר 1997 התקיים יום עיון מטעם איחוד הקהילות בנושא "חינוך יהודי ובית ספר פרטי", בו דנו בעיקר במעמדו המשפטי של בית הספר היהודי.⁹⁰ בקונגרס השלישי של איחוד הקהילות, שהתכנס בשנת 1998, התקבלה החלטה, הראשונה בסדרה של שמונה עשרה החלטות בענייני חינוך, לפיה "יש לארגן כנס מיוחד שידון בתוכניות הלימוד של בתי הספר, כדי לשפר ולחזק את החינוך היהודי במסגרת בית הספר".⁹¹ בעקבות החלטה זו, התקיים בנובמבר 2001 יום עיון בעיר מונטקאטיני בהשתתפותם של רבים מראשי הקהילות ומן הפעילים בתחום החינוך, בנושא "החינוך היהודי באיטליה", והוא נועד, על פי הגדרת המארגנים, לחפש אמצעים לשיפור מצבו של החינוך היהודי.⁹² בתוכנית הכנס נדונו נושאים רבים, כגון תולדות החינוך היהודי באיטליה, הצעות חדשות

88 ראה למשל דו"ח מס' 4, עמ' 97-98. ואז, פעם אחר פעם, נזכרים במה שכתבנו לעיל בהקדמה, כי לדבר ולעסוק במניעת התבוללות איננו כנראה בבחינת 'פוליטיקליקורקט'.

89 דו"ח מס' 4, עמ' 78.

90 דו"ח מס' 3, עמ' 21.

91 החלטות שנתקבלו בקונגרס האיחוד מס' 3 (1998) ופורסמו בחוברת של דו"ח מס' 4 (2002).

92 התוכנית פורסמה באתר האינטרנט: www.morasha.it/speciali/01educazione_ucei.html. ראה גם הדיווח על הכנס בתוך דו"ח מס' 4, עמ' 51, 78.

לתוכניות החינוך, דרישות הקהילות בתחומי החינוך ועוד. במסגרת הכנס התקיים דיון על חיזוק הזהות היהודית באמצעות תוכניות הלימוד והספרות שבנמצא. בכל זאת, למרות הפעילות המרשימה שנעשתה, עניין ההתבוללות לא בא לידי ביטוי בתוכנית עצמה. בעקבות אותו כנס התארגנו קבוצות עבודה, כדי לדון בתוכניות הלימוד הפורמליות והבלתי פורמליות של מסגרות החינוך היהודיות ולהצביע על "מטרות חדשות לחינוך היהודי באיטליה".⁹³

ובכן, כפי שראינו, יותר מפעם אחת הועלו במסגרות שונות הצעות לערוך מחדש את תוכניות הלימודים הנהוגות בבתי הספר של הקהילות ולהכניס לתוכן נושאים חדשים כגון המאבק בגזענות.⁹⁴ יתרה מזו, לאחרונה אף נערך יום עיון מיוחד על דרכי ההוראה של נושא השואה.⁹⁵ הבעיה טמונה בכך שלמרות כל המאמצים שהושקעו, לא הונחה על השולחן תופעת ההתבוללות כבעיה שיש להתמודד עמה בריש גלי. או ליתר דיוק, ייתכן שיש מודעות לתופעת ההתבוללות, אולם ההנחה המקובלת היא שניתן להתמודד אתה באמצעים חינוכיים קונבנציונליים. השאלה שנשאלת אפוא היא, אם לא ראוי להכניס לתוכניות בתי הספר דיון בעניין ההתבוללות, או בנימה ישירה ותכליתית: האם בתי הספר היהודיים צריכים להכין את תלמידיהם להתמודד בבוא העת עם תופעת ההתבוללות?⁹⁶ בעיה זו מורגשת הרבה יותר בבית הספר התיכון, בקרב צעירים בגיל ההתבגרות המתחילים לחפש בן או בת זוג.⁹⁷ מתברר כי

93 דו"ח מס' 4, עמ' 53, 77.

94 הרעיון להכניס את נושא המאבק בגזענות מובא בדו"ח מס' 4, עמ' 47-48. ראה בנוסף את נספח מס' 4, של קבוצת הדיון שעסקה בעניין החינוך הבלתי פורמלי והפעולות לצעירים בכנס של מונטקאטיני. בין היתר, הועלה שם רעיון להכניס לתוכניות בתי הספר את החינוך לאזרחות טובה. למותר לציין כי נושא ההתבוללות איננו מופיע. ראה בדו"ח מס' 4, עמ' 93-94.

95 ראה הדיווח בעיתון "שלוש", p. 1, inserto 'comunità', *Shalom*, 1 (gennaio 2002).

96 לשאלת המשמעות של בית ספר יהודי, ואולי גם מטרתו, יחד העיתון "שלוש" נספח של כמה עמודים, ובו כמה מאמרים קצרים המדגישים את חשיבותו וחינויותו של המוסד. ראה: n. 5, allegato a *Shalom*, 'Perchè la scuola ebraica', (2001).

97 ראה בעניין זה סקר סוציודמוגרפי על יהודי רומא, שפורסם בשנת 2001: 62% מן הנסקרים הביעו עמדה סובלנית כלפי נישואי התערובת. המחקר נעשה במכון

עד היום לא נערך דיון של ממש כיצד להכין את הצעירים בגיל זה להתמודד עם נישואים מעורבים בפרט ועם התבוללות בכלל, וגם עם שאלות מהותיות וערכיות אחרות, כגון מיהו יהודי או מהי זהות יהודית. מתבקש וראוי לשלב את נושא ההתבוללות על היבטיו השונים בתוכנית הלימודים של בתי הספר, ובמיוחד להכניס לתוכנית של בתי הספר התיכוניים את ההתמודדות עם תופעת הנישואים המעורבים. תחום אחר של לימודים שאמור להתמודד עם תופעת ההתבוללות, הוא הכשרת הרבנים. מובן מאליו שהרב הוא שנדרש לעמוד בפרץ ולמנוע את הסחף לכיוון התבוללות. עוד לפני 35 שנה תהה ישעיהו ליבמן ושאל: האם ההכשרה של פרחי הרבנות מכינה אותם להתמודדות זו? והאם לאחר שסיימו הרבנים את חוק לימודיהם יש בידם די כלים לכך?⁹⁸ תפקידו של הרב נגזר מן הצרכים של הקהילה, לפיכך הכשרתו צריכה להיות דינמית ולא סטטית, וכדי להתמודד עם תופעות חברתיות והגותיות, זקוקים הרבנים להכשרה כללית נוספת על זו של בית המדרש.⁹⁹ אחד הרבנים הנערצים באיטליה בתקופה שלאחר המלחמה, הרב דריו דייסיני, כתב לפני כמעט 40 שנה שהרב, בתור מנהיג רוחני, חייב להיות יָר לרצרכים הרוחניים של עֲמוֹ, ולשם כך עליו להכיר את מציאות החיים ולרכוש ניסיון מעשי מלבד הלימודים הפורמליים.¹⁰⁰

לדמוגרפיה של אוניברסיטת רומא, בשיתוף עם האוניברסיטה העברית בירושלים. סקירה קצרה של הממצאים פורסמה בעיתון "שלום": *Shalom*, 6 (giugno 2001), inserto 'comunità', p. VII. אך כפי שנאמר לעיל, בסקר דומה שנעשה לפני כשלושים שנה (דלה־פרגולה, נישואים יהודיים ונישואי תערובת, לעיל הערה 18, עמ' 128) התוצאות היו דומות.

98 ליבמן, לעיל הערה 9, עמ' 107.

99 הרב א' בירנבאום, 'הכשרת מנהיגות רבנית בעולם משתנה', הרצאה בעל פה בכנס "רבנים ואתגר ההתבוללות: גישות היסטוריות ועכשוויות", אוניברסיטת בר־אילן, 24 ביוני 2003.

100 כדברי הרב דריו דייסיני, ששימש רב ראשי בקהילת טורינו לאחר ימי המלחמה: D. Disegni, 'La formazione dei rabbini in Italia', *La Rassegna Mensile di Israel*, 33 (1967), pp. 64–65. ראה גם את השאלות הנוקבות ששואל פריג'ר בעבודתו על הכשרת הרבנים באמריקה: לעיל הערה 10, עמ' 20.

בכל איטליה יש פְּיוּם שלושה בתי מדרש לרבנים, בקהילות הגדולות של רומא, מילאנו וטורינו, כולם תחת פיקוח של איחוד הקהילות ושל מועצת הרבנות האיטלקית, ובכולם אותה תוכנית לימודים. מוסדות אלה הם ממשיכי דרכו של בית המדרש לרבנים האיטלקי, שנוסד בעיר פדובה בשנת 1829. הרקע להקמתו של מוסד מיוחד זה, שאחד מן המורים המפורסמים ביותר שלו היה שמואל דוד לוצאטו, היו רוחות האמנסיפציה וההשכלה היהודית שהתעוררו באותם ימים.¹⁰¹ מכיוון שכך, אין להשוות בינו ובין הישיבות המוכרות במזרח אירופה או בישראל וגם לא לסמינרים של זרמים לא אורתודוקסיים, שהרי בית המדרש שאף מלכתחילה להוציא מתוכו רבנים בעלי השכלה יהודית וכללית רחבה ביותר, בתוך המסגרת של האורתודוקסיה ההלכתית. תוכנית הלימודים של המוסד חיפשה אחר השילוב בין כל ענפי הלימוד של המסורת היהודית, ובכלל זה לא רק בקיאות ב'שולחן ערוך' ופירושו וכללי פסיקת ההלכה, אלא גם תולדות ישראל, הגות יהודית ודקדוק, והכל מתוך שיטות חקירה מדעיות. על פי תקנון המוסד, אחד התנאים שנדרשים גם היום לקבלת הסמכה לרבנות, הוא תואר אקדמי.¹⁰² בוגר המוסד אמור להיות רב ולמדן לא רק בדפי הגמרא, אלא בעל אופקים רחבים, אף אם לא תמיד יהיו לו אותן תכונות מעשיות שיכשירו אותו למלא את תפקידו בקרב ציבור מגוון ולהתמודד עם בעיות השעה.¹⁰³ תפישה בסיסית זו של בתי המדרש באיטליה, דהיינו הכשרת רבנים בעלי תארים והשכלה כללית, ויישומה של הפרספקטיבה ההיסטורית

101 על תולדותיו של בית המדרש האיטלקי לרבנים ראה: M. Del Bianco Cotrozzi, *Il Collegio rabbinico di Padova*, Firenze, 1995; על יעדיו של בית המדרש ראה

ליבמן, לעיל הערה 9, עמ' 8.

102 ראה: R. Di Segni, 'I programmi di studio della Scuola Rabbinica Italiana (1829–1999)', *La Rassegna Mensile di Israel*, LXV, 3 (1999), p. 22; קוטרוצ'י, לעיל

הערה 102, עמ' 149–160.

103 ראה מה שכתב ליבמן על הכשרת הרבנים באמריקה, שאין להם די מיומנויות מעשיות לתפקד בקהילה, לעיל הערה 9, עמ' 22, 28. והשווה גם מה שכתב פראיגר (לעיל הערה 10, עמ' 21 ואילך), כי החינוך של הרבנים מתמקד בלמדנות במקום להנחיל להם מיומנויות מעשיות הנדרשות לתפקיד ציבורי.

והמדעית בשיעורים, שלא כלימוד תורה לשמה שהיה נפוץ במזרח אירופה, לא השתנתה מראשית המאה התשע-עשרה ועד היום.¹⁰⁴ רק בשנת 1936 עודכנה בפעם האחרונה תוכנית הלימודים של בית המדרש, ושינויים קלים בלבד נוספו בשנת 1957.¹⁰⁵

גם בנוגע לתוכנית הלימודים של בית המדרש הועלו פעם אחר פעם רעיונות לבדיקה מחדש ולעריכת שינויים.¹⁰⁶ לפעמים נראה שכל שאיפתם של הוגי הרעיון היתה להתאים את עצמם לדרישות הרבנות האירופית או הישראלית, ולא דווקא להתמודד עם תופעת ההתבוללות: השינויים שהוצעו נגעו לרוב בארגון שעות הלימוד ולא דווקא בתחומי הלימוד. גם כאשר דו"חות איחוד הקהילות, שכאמור מפקח על בתי המדרש, דנו בתוכניות הלימודים של בתי המדרש, דומה כי הודגש ההיבט הפורמליסטי ולא המהותי.¹⁰⁷ נראה אפוא שיש מקום לחפש את הקשר בין תוכניות הלימודים להכשרת רבנים ובין הנסיבות שהתפתחו בשטח והבעיות שמעיבות על קיומו של העם היהודי.¹⁰⁸

3. חסידי לובביץ'

בקהילה היהודית באיטליה פועלים כיום שני גורמים המנסים, כל אחד בדרכו, להתמודד עם ההתבוללות. עד כה סקרנו את פועלן של הקהילות היהודיות המקומיות, על מוסדותיהן. הגורם האחר הוא חסידי לובביץ'. החסידים הראשונים הגיעו לאיטליה מארצות הברית עוד בתחילת שנות

104 דיסיניני, לעיל הערה 104, עמ' 35-36.

105 ראה על כך: ד"ח איחוד הקהילות מס' 11, עמ' 60-62; תוכניות הלימודים והדיווח על הפעילות של בית המדרש, בתוך ד"ח מס' 1, 1990, עמ' 102; ועיין גם במאמרו של הרב דיסיניני, לעיל הערה 103.

106 ראה למשל בדו"ח 1, עמ' 85-86; ד"ח מס' 4, עמ' 45; והשווה גם למאמרו של הרב דיסיניני (לעיל הערה 103, עמ' 15-40), המנתח בהרחבה את תוכניות הלימודים של בתי המדרש לרבנים באיטליה במאתיים השנים האחרונות. ניתוחו נועד להוציא את הרבנות האיטלקית מבידודותה ולהכניס אותה לקונטקסט רחב יותר. ראה גם הכנס שהתקיים במונטקאטיני בימים 1-4 בנובמבר 2001, בנושא "החינוך היהודי באיטליה".

107 ד"ח מס' 1, עמ' 83-86; החלטות הקונגרס השלישי (1998), מס' 8, 9, 10, 11 (פורסמו בחוברת של ד"ח קונגרס מס' 4 [2002]).

108 השווה מה שכתב בנידון פרייגר על הרבנים באמריקה, לעיל הערה 10, עמ' 31.

השישים והתיישבו במילאנו. בעיר זו הקימו החסידים את "המרכז לענייני חינוך", שהתיימר לשפר את מערכות החינוך היהודיות שכבר היו קיימות.¹⁰⁹ במרוצת הזמן, החלו החסידים להקים בעיר מסגרות חינוך עצמאיות שונות, מן הגן עד חטיבת הביניים, ובמקביל החלו נציגי התנועה להתיישב בעוד ערים בהן קיימת קהילה יהודית, והיום הם נמצאים בארבע ערים: מילאנו, רומא, בולוניה וונציה. במילאנו נוכחותם של החסידים בולטת יותר, ואילו במקומות אחרים פעילותם מוגבלת להפעלת מועדון "בית חב"ד".¹¹⁰

במסגרות החינוך שהקימו חסידי לובביץ', שבהן לומדים כיום 150 תלמידים בקירוב, מקצועות היהדות תופסים מקום מרכזי ובלעדי, ואילו בבתי הספר היהודיים הרגילים, הפועלים על פי תוכניות משרד החינוך האיטלקי, מלמדים יהדות רק כמה שעות בשבוע. בנוסף לזה, במוסדות של החסידים במילאנו לומדים בנים ובנות בכיתות נפרדות, ובזה הם בבחינת חלופה שונה תכלית השינוי מן המתכונת המוכרת באיטליה בבתי הספר הציבוריים והיהודיים גם יחד.¹¹¹

השפעתם של החסידים אינה מצטמצמת להפעלת מסגרות פורמליות או שיעורי תורה מזדמנים. דומה כי אנשי התנועה ממלאים בדיוק את מה שחסר במערכת הקהילתית. החסידים מנסים ליצור קשר עם כל יהודי באשר הוא, גם אם אינו רשום כחבר בקהילה, ומעודדים שמירת מצוות והתקרבות לתרבות יהודית. הם מנסים, שלא כמו הקהילה הממוסדת, לאתר יהודים בכל מקום, גם כאלה שאין להם זיקה למוסדות הקהילה. הם מארחים בביתם יהודים מקומיים ותיירים מזדמנים, ומספקים לכל דורש סעודות שבת ומאכלים כשרים. נוכחותם של החסידים בולטת באירועים פומביים שהם מארגנים כדי להבליט

109 ראה: 'La testimonianza della signora Garelik', in: <http://www.morasha.it/tesi/mnta/mnta04.html#47>

110 על פעילותם של חסידי לובביץ' ברומא ראה: A. Moscato, 'L'identità ebraica è un valore che va coltivato sempre', *Shalom*, 9 (Settembre 2002), inserto 'comunità', p. VIII

111 ראה המאמר הנזכר לעיל בהערה 110; דו"ח מס' 12, עמ' 102-103.

ולהפגין את יהדותם בריש גלי: למשל, הדלקת חנוכייה ברוב עם בכיכר המרכזית של העיר, בנוכחות ראש העיר. לפי תפישת אנשי לובביץ', אין קבוצות שוליים של יהודים, וגם לא ייתכן שתיירים הבאים לעיר בסוף השבוע לא יקבלו יין לקידוש ונרות.

עם זאת, הרוצה לנתח את פועלם של חסידי התנועה באיטליה ואת מערכת היחסים המורכבת השוררת בינם לבין הקהילה היהודית הממוסדת, צריך להתחקות אחר הרקע ממנו צמחו יחסים אלה. כזכור, התיישבות היהודים באיטליה החלה עוד בימי הרומאים, והתקיימה אלפיים שנה, עם עליות ומורדות, ללא הפסקה. יהדות איטליה הוציאה מקרבה מלומדים, רבנים והוגים מן המפורסמים ביותר. כל זה מושרש עמוק בתודעה הקולקטיבית של היהודים באיטליה, ועל כך גאוותם. יהודים רבים שאינם מקיימים תורה ומצוות, מכירים היטב את השמות של אריה ממוֹדנה ויצחק למפרונטי, את רמח"ל או שד"ל. ברור להם כי חסידות לובביץ', על מנהגיה ותפישותיה, צמחה והתפתחה רק במזרח אירופה, על רקע הנסיבות של ארצות אלו, ואין לה שורשים כלשהם באיטליה.¹¹² התרבות שהחסידיים מייצגים נתפשת בעיני רוב היהודים המקומיים כנטע זר, ואין היא תואמת את המסורת ואת המנטליות שהתפתחו בקרב הקהילה באיטליה. יתרה מזו, כל החסידיים שהגיעו בשעתם לאיטליה מוצאם מארצות הברית.¹¹³

מצד אחר, גם מצדם של החסידיים לא ניכר שום מאמץ להכיר או להבין את צורת החשיבה של היהודי האיטלקי. לחסידיים אין שום זיקה לתרבות האיטלקית, ואין הם מתייחסים למסורת ההלכתית והתרבותית המיוחדת שהתפתחה באיטליה, שככלות הכל היא הבסיס האינטלקטואלי לתודעת היהודים המקומיים. כתוצאה מזה, נוצרות

112 ספרות ענפה המתארת את הווי העיירה היהודית של מזרח אירופה תורגמה לאיטלקית ונפוצה מאוד. יצירותיהם של סופרים כגון מרטין בובר ויצחק שבביס זינגר, ששחזרו תרבות זו בצורה רומנטית ומתגעגעת, רק מדגישות את השתייכותה של החסידות לאזור גאוגרפי מסוים ואת זרותה על אדמת איטליה.

113 מובן שכיום יש כבר כמה יהודים ממוצא איטלקי שהושפעו מנציגי לובביץ' והצטרפו לתנועה.

לעתים התנגשויות בין שתי התפישות, ונדמה כי נוכחותם של החסידים מעוררת אצל יהודים רבים רגשות אנטגוניזם.¹¹⁴ ייתכן שאילו היו החסידים משקיעים מאמץ בהבנת המנטליות של יהודי המקום, הרי הצלחתם במניעת התבוללות היתה גדלה באחוזים רבים. במובנים רבים, התנהגותם של החסידים אינה תורמת להידברות בין שתי הקבוצות, ובסופו של דבר נתפסים החסידים כתופעה אקזוטית, מוזרה משהו. בנוסף לזה, האמונה הדתית נתפסת בתרבות המערבית המודרנית כנושא אישי וסובייקטיבי, והניסיונות החוזרים של חסידי לובביץ' לקרב את היהודים לשמירת מצוות דווקא, מתפרשים בעיני יהודים מקומיים רבים כחדירה לתחום הפרט וכמיסיונריות לשמה. כל זה עורר חיכוכים רבים בין שני הצדדים, גם אם מטבע הדברים לא כולם נודעו ברבים והתפרסמו. נתקלנו לדוגמא בתפישה הרווחת בקרב יהודים רבים, המשתדלים להצניע את יהדותם ולהתנהג ברחוב כשאר האזרחים, ולא להבליט את סימני היהדות החיצוניים. חסידי לובביץ', לעומת זאת, דווקא מתאמצים להבליט ולהחצין את יהדותם לעיני כל, למשל בהנהגת טקס הדלקת חנוכייה בכיכר העיר או בלבוש השחור המיוחד שלהם. פולחן האישיות שהתפתח סביב דמותו של הרבי מלובביץ', המזכיר לרבים את פולחן הקדושים של הנוצרים, מעורר הסתייגות בקרב יהודים רבים.¹¹⁵ לא מזמן התעורר ויכוח קולני בעיתונות היהודית באיטליה, בעניין האמונה שנפוצה בקרב חסידים רבים על האופי המשיחי, כביכול של הרבי מלובביץ'.¹¹⁶ בתחום ההלכתי, מבקשים החסידים בהפגנתיות לדקדק בקיום המצוות, ואילו המנטליות

114 מובן שלא כל החיכוכים שהתעוררו בעניין נוכחותם של החסידים באיטליה באו לידי ביטוי בעיתונות הכתובה. לעתים קרובות הדברים באו לידי ביטוי רק בשיחות סגורות בעל פה, ומדי פעם נפוצו שמועות על כך ברחבי המדינה. מובן גם שעד היום לא נעשה שום מחקר מדעי על נוכחותם והשפעתם של החסידים באיטליה.
115 ראה למשל את אתר האינטרנט המתאר סגידה של ממש לרבי: www.mashiach.it/rebbe.html

116 פולמוס זה התנהל מעל דפי "הקהילה", העיתון היוצא בטורינו: *Hakehillá*, 3 (giugno 2002), pp. 24–25; 5 (ottobre 2002), pp. 16–17.

היהודית המקומית נוטה דווקא להקל, ולא פעם נראה כי בואם של החסידים הביא להקצנה בשמירת המצוות.¹¹⁷ נוצרה אם כך תופעה מעניינת של קיטוב: מקצת האנשים שבלאו הכי היו קרובים למסורת, וקרובים אולי גם לממסד הרבני, נטו להתיישר עם הקו של החסידים, ואילו אחרים, שלא שמרו מצוות, הרגישו מאוימים. מתברר כי גם הצלחתם של חסידי לובביץ' במאבק בהתבוללות היא חלקית בלבד, ומעטים בלבד הם היהודים הנמשכים אל החסידות או אלה שתודעתם היהודית מתחזקת.

בשל כל אלה וגם משום שהחסידים אינם מעריכים את הממסד היהודי המקומי, לא נשמע עד היום על שיתוף פעולה של ממש בין הממסד הקהילתי לארגונים של לובביץ'. לא פלא אפוא כי בקונגרס איחוד הקהילות בשנת 1990, הועלו בין השאר הדרישה המעניינת ליצור קשר עם רבני התנועה באיטליה והבקשה לצרף למועצת הרבנות האיטלקית נציג של החסידים.¹¹⁸ סביר להניח כי פעולה בכוחות משותפים היתה מנצלת את היתרונות הטמונים בכל אחת מן השיטות ומגבירה את האפקטיביות של המאבק בהתבוללות.

117 ראה: P. Garribba, 'Le scuole ebraiche in Italia: pluraliste ma fino a quando?', *L'Unità*, 25-11-1997, *L'Unità 2 - Le Religioni*, p. 6

118 החלטות הקונגרס פורסמו בכתב העת: *La Rassegna Mensile di Israel*, 59 (1993), p. 112

ד. סיכום ומסקנות

ראוי לסכם את המחקר והדיון בכמה המלצות לביצוע. הניתוח של מרכיבי ההתבוללות היה הכרחי להסקת מסקנות אופרטיביות, שמקצתן עלולות אולי להישמע יומרניות ולא כל כך מעשיות. דבר אחד ברור מעל כל ספק: אי-אפשר להתמודד עם תופעת ההתבוללות בכלים הקונבנציונליים שהיו מקובלים עד היום. אדרבה, מן הדיון עולה כי דווקא בשל הרקע ההיסטורי והאידיאולוגי של ההתבוללות, נדרש מהפך תפיסתי ורעיוני כדי להתמודד אתה. נדמה כי התרומה החשובה ביותר של מחקר זה, היא עצם העלאת הנושא על סדר היום הציבורי. במילים אחרות, אין להסתפק בדיון בנושא ובחיפוש דרכי התמודדות, אלא יש לעורר את הבעיה בתודעה הציבורית. בפרפרזה על דבריה של העיתונאית פיאמה נירנשטיין אפשר לומר, כי "האויב הכי גרוע שלנו: העצלנות האינטלקטואלית".¹¹⁹

מובן כי יש רמות התמודדות שונות עם התבוללות. לתופעה מישורים עיוניים ומעשיים, כפי שתיארנו בראשית המאמר, ויש לגשת לכל אחד בנפרד. במישור העיוני, הצעד הנחוץ ביותר הוא להגדיר את ההתבוללות כתופעה שיש להתמודד עמה, ולהציב את המאבק בה

119 אמנם דבריה נגעו להופעתן של דעות קדומות כלפי מדינת ישראל והסכסוך עם הערבים. ראה מאמרה שפורסם בעיתון "שלוש": *Shalom*, 7 (luglio 2001), p. 1.

בראש סדר העדיפויות של המוסדות הקהילתיים ושל אמצעי התקשורת והציבור. בעקבות פעולה זו, צריך להתעורר דרשיח ציבורי ואינטלקטואלי חיוני ודחוף, על אודות התופעה עצמה והאמצעים שאפשר לנקוט כדי לעצור את התפשטותה. דיון כזה, יומרני אך רצוי, לא יוכל להתחמק מן ההיבטים העיוניים של הזהות היהודית על משמעותה וייחודיותה, בתוך חברה שבה מיטשטשים ונעלמים הגבולות החברתיים והאתניים. היעד צריך להיות חיפוש מכנה משותף שגם היהודים הרחוקים ביותר יוכלו להתחבר אליו, ועל ידי כך ניתן יהיה למשוך את תשומת לבם. הגדרת המאבק בהתבוללות כיעד ראשון בסדר העדיפויות, אמורה להגמיש את המערכות הציבוריות היהודיות ולייצר אקטיביזם ויוזמה בקירוב יהודים, במיוחד אלה שהגדרנו כ"קבוצות שוליים", ובעניין זה אפשר באמת ללמוד משיטת עבודתם של חסידי לובביץ'.

אולם אין להסתפק בזה, ובד בבד אפשר לנקוט כמה צעדים מעשיים. כיוון ששלב ראשון בהתמודדות עם בעיה כלשהי, פירושו להכיר אותה ולהתכונן לקראתה, יש לראות כצורך חיוני את השינוי בארגון תוכניות הלימודים. בתוכניות בתי הספר, בייחוד התיכוניים, יש להכניס את המונח התבוללות ואת הדיון בהשלכותיה של התופעה ובתפישה היהודית בעניין נישואים מעורבים. זאת בהנחה שמערכת החינוך נועדה, בין השאר, להכין את התלמיד לחיים כבוגר ולהשתלבות בחברה. כאן מדובר בחברה יהודית, ואם כך מתפקידו של בית הספר לסייע לתלמידו לגבש את זהותם בתור יהודים. הרי אם בסקר שנעשה, כ־60 אחוז מהנשאלים ענו שאינם רואים בעין רעה נישואים מעורבים, זה אומר דרשני. דרך נאותה להכניס את הנושא לתוכנית הלימודים היא דרך לימודי הדמוגרפיה.

בעת ובעונה אחת, נדרשים שינויים בתוכניות הלימודים של בתי המדרש לרבנים. רב של קהילה, ואפילו תלמיד חכם מן השורה, יידרש לעתים קרובות להתמודד עם שאלות של זהות יהודית, יותר מאשר עם שאלות של איסור והיתר. בלי להפחית מחשיבותה של ההתייחסות ההלכתית להשלכות ההתבוללות, כגון נישואים מעורבים, גיור ואפילו שאלות של קבורה בקבר ישראל, אפשר להוסיף מקצועות לימוד, כגון

פסיכולוגיה או סוציולוגיה, אשר יסייעו למועמד למשרת רבנות בקהילה להתייחס לשאלות ערכיות ולבעיות החברה.¹²⁰ אולם הפעולה המתבקשת ביותר, כפי שעולה מן המחקר, היא מיפוי מדויק של האוכלוסייה היהודית באיטליה, לפי הגדרות סוציולוגיות ולפי קריטריונים שונים של תפישות עולם ואמונות. במילים אחרות, נדרשת פעולה מכוונת לאיתור כל יהודי, בין אם הוא רשום כחבר בקהילה בין אם לאו, ובעיקר איתורם של מי שהתרחקו כליל ממוסדותיה ומן החיים היהודיים. רק כך ניתן יהיה לקבל מידע על יהודים רבים, שאולי אף פעם לא נראו בסביבה יהודית, כגון אותם "יהודים של יום כיפור", או על מי שנישא לבן זוג לא יהודי ומזמן ניתן כל מגע עם עברו. לאחר מיפוי שיטתי של האוכלוסייה היהודית, אין מנוס משימוש בטכניקות מודרניות של שיווק. הכוונה היא לבדיקת ההרכב החברתי של כל קהילה, כדי להצביע על בעלי זיקה יהודית חזקה לעומת בעלי זיקה רופפת, וכדי לגלות את הצרכים הרוחניים, ואולי גם החומריים, של כל אחד מהם, ולחפש דרכים לעניין אותו ולחזק את זהותו היהודית. בדרך זו יושגו שני דברים: יוקם מאגר מידע מפורט על אודות היהודים החיים במדינה,¹²¹ ואפשר יהיה למצוא סוג של מכנה משותף אידאולוגי או רוחני ביניהם. ייתכן כי השימוש בשיטות שיווק מודרניות יעורר רתיעה מסוימת אצל מי שעלול לזהות בהן פעילות מיסיונרית, אולם הפעולה צריכה להיות מכוונת לא רק לחיזוק ההיבט הדתי של היהדות, אלא בעיקר לחיזוק הקשר הלאומי והאתני של הפרט לעם היהודי.

120 ראה תיאור של תוכנית לימודים רצויה להכשרת הרבנים, פריזגר, לעיל הערה 10, עמ' 36-40.

121 רעיון דומה, להקים מאגר מידע ממוחשב על הקהילות היהודיות בעולם, ולא רק על איטליה, העלה באמצע שנות השמונים הפרופסור דניאל אלעזר המנוח, במסגרת הפעילות של 'המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה'. כותב שורות אלו השתתף אז בתחילת העבודה להקמת הפרויקט.

רשימת פרסומים

מרכז רפפורט מפרסם סדרת ניירות-עמדה מחקריים, הנכתבים על ידי טובי החוקרים בתחומים השונים, והמסכמים ממצאים מקוריים ורבי עניין על סוגיות רחבות בתחומי ההתבוללות והזהות היהודית. הניתוח הפרשני, התרבותי והרעיוני נערך ברמה המדעית הגבוהה ביותר. אולם אין אלה 'מחקרים של מגדל שן', אלא מחקרים בעלי השלכות אופרטיביות לתיקון המצב הקיים.

סדרת ניירות-העמדה המחקריים של מרכז רפפורט היא סדרה יוקרתית ומקורית, הראויה להימצא בכל ספרייה מחקרית וציבורית וכן במדף הספרים הביתי של מי שעתיד עם ישראל חשוב בעיניו.

עד כה יצאו לאור בסדרה זו פרסומים אלו:

- **התבוללות ישראלית: טמיעתם של לא יהודים בחברה היהודית בישראל והשלכותיה על הזהות הקולקטיבית**, מאת אשר כהן.
- **ביקורת שיח הזהות היהודית**, מאת אבי שגיא.
- **הפסיקה ההלכתית בת ימינו והתמודדותה עם בעיות ההתבוללות**, מאת אריאל פיקאר.
- **Training American Orthodox Rabbis to Play a Role in Confronting Assimilation: Programs, Methodologies and Directions**, מאת אדם ס. פריזגר (אנגלית).

- **הנגשת ארון הספרים היהודי לדורנו**, מאת ידידיה צ' שטרן (עברית/אנגלית).
- **היבטים פסיכולוגיים של גיבוש זהות ותרומתם להבנת מושג הזהות היהודית**: סקירת הספרות המחקרית, מאת מיכל טור-כספא שמעוני, דנה פרג ומריו מיקולינסר.
- **הסיפור היהודי: משמעות הזהות היהודית והגורמים המעצבים אותה בקרב בני נוער במקסיקו סיטי ובטשקנט**, מאת דנה פרג, מריו מיקולינסר ומאיה אקסקלוב.
- **הדילמה המהותית: אופני התגובה של יהודי ארה"ב לנישואים מעורבים**, מאת גרלד קרומר (עברית/אנגלית).
- **הקהילה היהודית בשוודיה: מגמות בעידן הפוסטמודרני**, מאת לארס דנצ'יק.
- **ההתבוללות באיטליה ודרכי ההתמודדות עמה**, מאת יעקב לאטס (עברית/איטלקית).

להזמנות ולמידע נוסף יש לפנות בדואר אלקטרוני rjcecter@mail.biu.ac.il
בטלפון 03-6295422 או בפקס 03-6295482.

